

Anja Ahola
Kari Djerf
Markku Heiskanen
Kai Vikki

Elinolotutkimus 1994

Aineiston keruu

Maaliskuu 1995

*Anja Ahola
Kari Djerf
Markku Heiskanen
Kai Vikki*

Elinolotutkimus 1994

Aineiston keruu

Maaliskuu 1995

1 ALKUSANAT

Tilastokeskuksen elinolututkimuksen aineistolla on paljon ulkopuolisia käyttäjiä, joten sen laatua on kuvattu laajemmin kuin monissa muissa tutkimuksissamme on tapana. Näin tehtiin myös vuoden 1986 elinolututkimuksessa. Sen laaturaportissa (Ahola ym. 1988) kuvattiin seikkaperäisesti mm. Tilastokeskuksen laatuksitettä ja prosessivaliditeettia. Näitä asioita ei tässä raportissa toisteta. Uusinta surveyaineistojen laatukseskustelua löytyy useista lähteistä (mm. Groves 1989 ja SCB: Kvalitetsbegrepp och... 1994).

Elinolututkimuksen yhtenä keskeisenä tarkoituksena on vertailtavuus vuoden 1986 tutkimuksen tuloksiin. Tästä syystä suuri osa haastattelukysymyksistä toistettiin samassa muodossa kummassakin haastattelussa. Vertailtavuus taataan usein parhaiten toistamalla tutkimus mahdollisimman samankaltaisena eri kerroilla. Vuoden 1994 elinolututkimus poikkesi 1986 tutkimuksesta kahdessa suhteessa: vuonna 1994 tiedot kerättiin tulonjakotilaston eri väestöryhmien tulojen mukaan ositettuun otokseen perustuen ja sen yhteydessä. Tähän ratkaisuun päädyttiin ensinnäkin kustannussyistä. Tilastokeskus ei olisi pystynyt irrottamaan määrärahoja näin laajan erillisen käyntihaastattelututkimuksen tekemiseen. Yhdistämällä elinolututkimuksen tiedonkeruu tulonjakotilaston tiedonkeruuseen haluttiin varmistaa suuri otos, joka antaa mahdollisuuden tutkimuksen aineiston käyttöön hyvin erilaisten tutkimusasetelmien ja suhteellisen pienienkin väestöryhmien tilanteen tutkimisessa. Lisäksi taloudellisen toimeentulon ja muiden elinolojen tekijöiden keskinäisen riippuvuuden kuvaamisen uskottiin onnistuvan aikaisempaa paremmin, koska aineisto lopullisessa muodossaan sisältää hyvin laajan toimeentuloa koskevan osan.

Toinen ero vuoden 1986 tutkimukseen oli se, että haastattelumenetelmänä oli vuonna 1994 tietokoneavusteinen käyntihaastattelu. Vuoden 1986 haastattelut tehtiin erillistutkimuksena, joka pohjautui satunnaisotantaan väestöstä (alueellisin painotuksin) ja se tehtiin paperilomakkeilla.

Uuden tutkimuksen kato oli kaksinkertainen vuoteen 1986 verrattuna, joten eri väestöryhmien ja erityisesti huono-osaisten mukanaolo aineistossa haluttiin selvittää.

Tässä raportissa kuvataan tietotarpeiden suuntaamisen ohella, joka on tutkimuksen käsitteellinen lähtökohta, aineiston laatuun, otantaan ja katoon liittyviä kysymyksiä. Tietokoneavusteisen (CAPI) ja perinteisen "kynä ja paperi"-käyntihaastattelun (PAPI) tuloksia tarkastellaan marraskuussa 1993 tehdyn elinolututkimuksen menetelmävertailun tulosten avulla. Siinä 1000 henkilön otos jaettiin kahtia ja puolelle tehtiin PAPI-, puolelle CAPI-haastattelu. Luvussa 7 kuvataan eri haastattelumenetelmillä saatuja kahden elinolututkimuksen keskeisen alueen tuloksia, sosiaalisia suhteita ja terveyttä.

Luvut 2 ja 3 (paitsi 3.1.6) sekä 7.3 on kirjoittanut Anja Ahola, luvun 4 Kari Djerf, luvut 1, 5, 6 ja 7.1 ja 7.2 Markku Heiskanen sekä luvun 3.1.6 Kai Vikki. Haastattelijoiden käsityksiä tietokoneavusteisista haastattelumenetelmistä koskevat tulokset liitteessä 3 perustuvat Vesa Kuuselan selvitykseen.

Aineiston käyttäjälle tärkeä ero vuosien 1986 ja 1994 aineistojen välillä on se, että vuoden 1994 tuloksia analysoitaessa on aina käytettävä painokertoimia, koska otosta ei ole poimittu siten, että se muodostaisi itsessään pienoiskuvan väestöstä. Myös vuoden 1986 tuloksissa painokertoimia suositellaan käytettäväksi, vaikka sen otos perustuikin alueittain ositettuun satunnaisotantaan ja kato oli pieni.

SISÄLLYSLUETTELO

1 ALKUSANAT	3
2 ELINOLOTUTKIMUKSEN SISÄLLÖN SUUNTAAMINEN.....	6
2.1 Vuoden 1994 tutkimuksen tavoitteet.....	6
2.2 Syksyn 1992 asiantuntijatapaamiset.....	7
2.3 Vuoden 1993 asiantuntijaseminaari	7
2.4 Tutkimuksen sisällöllisen relevanssin arviointi	9
3 TUTKIMUKSEN TIETOJENKERUUPROSESSI JA AINEISTON LAATU ...	12
3.1 Tiedonkeruumenetelmän muutokset ja aineiston laatu	12
3.1.1 Erilaisen otosasetelman merkitys elinolotutkimuksen tuloksille	13
3.1.2 Haastattelumenetelmän muutoksen vaikutus vastauksiin	13
3.1.3 Kotitaloushaastattelun ja henkilöhaastattelun yhdistämisen vaikutus vastaamiseen	13
3.1.4 Laadun varmistaminen esitutkimusten avulla	14
Ensimmäinen esitutkimus	14
Menetelmävertailu	14
Kenttätöön teknisen toteuttamisen kokeilu	15
3.1.5 Haastattelijoiden perehdyttäminen tutkimukseen.....	15
3.1.6 Kenttätöön järjestäminen	15
Aikataulu	15
Yhteydenottotavat	16
Kenttätöön seuranta	16
Yleiset kenttäkokemukset ja kato	16
Haastattelijoiden käsitykset kenttätöystä	18
4 OTANTA-ASETELMA JA PAINOTUS.....	20
4.1 Perusjoukko ja otanta-asetelma	20
Perusjoukko	20
Paneelikohtaiset otanta-asetelmat	20
4.2 Henkilöpainojen rakentaminen.....	21
Paneeli 1	21
Paneeli 2	23
Koko otoksen yhdistetyt painot kalibrointia käyttäen	23
Painojen jakauma	24
4.3 Kotitalouspainojen rakentaminen.....	24
Paneeli 1	25
Paneeli 2	25
Painojen kalibrointi	25
4.4 Keskivirheiden laskeminen	25
4.4.1 Henkilökohtaisten muuttujien keskivirheiden laskeminen.....	25
4.4.2 Kotitalouskohtaisten keskivirheiden laskeminen	28
4.5 Harhan arviointi	28
4.6 Vertailu vuoden 1986 elinolotutkimuksen otanta-asetelmaan	29
LIITE	31

5 ELINOLOTUTKIMUKSEN KATO	32
5.1 Tiivistelmä	32
5.2 Kadon merkityksestä hyvinvointitutkimuksessa	32
5.3 Kadon määritelmä	33
5.4 Otokoko, kadon suuruus ja kadon syyt	33
5.5 Kato eri ikäryhmissä	36
5.6 Kato tulotason mukaan	38
5.7 Kato eri kieliryhmissä	38
5.8 Kato eri alueilla.....	39
5.9 Kato siviilisäädyn mukaan	40
5.10 Kato eri sosiaaliryhmissä.....	41
5.11 Kato koulutuksen mukaan	43
5.12 Lamaloukut ja kato	44
5.13 Kato asuntokunnan koon mukaan	47
5.14 Elo86:n ja Elo94:n vastaamisosuuksien vertailu	47
5.15 Yhteenveto.....	50
LIITE	51
6 VASTAUSJAKAUMIEN VERTAILUA	52
6.1 Perusjakaumat	52
6.2 Koulutusaste	54
6.3 Työttömyys.....	55
6.4 Lamaloukut	56
7 TIETOKONEAVUSTEISELLA JA PERINTEISELLÄ KÄYNTIHAASTATTELULLA SAATUJEN TULOSTEN VERTAILU	58
7.1 Johdanto	58
7.2 Sosiaaliset suhteet, kanssakäyminen, apu ja tuki.....	59
7.2.1 Teemat.....	60
7.2.2 Tärkeät ihmiset.....	60
Puoliso	60
Ystävät	61
Luottamus	63
7.2.3 Tapaaminen ja yhdessäolo.....	63
7.2.4 Palvelusten vaihto ja apusuhteet.....	64
7.2.5 Yhteenveto	68
7.3 Haastattelutavan muutos ja terveystutkimukseen vastaaminen	69
7.3.1 Terveystutkimuksen haastattelutapaerot.....	69
Tottumus mikroon, sosiaaliryhmä ja vastuserot	69
Kysymyksen sosiaalinen hyväksyttävyys ja vastuserot	73
7.3.2 Mitä vastuserojen logiikka kertoo haastattelutilanteista?	74
Haastattelun osapuolten sosiaaliset asemat ja vastuserot	76
Sukuoli ja oireilun menetelmäerot	78
Yhteenveto	79
7.3.3 Keskustelu	80
Tulosten yleistettävyydestä elinolotutkimukseen	81
LIITE 1	84
LIITE 2	85
LIITE 3	86
Haastattelijakyselyn tulokset tietokoneavusteisten haastattelujen käyttöönnotosta.....	86

2 ELINOLOTUTKIMUKSEN SISÄLLÖN SUUNTAAMINEN

Lähtökohtana vuoden 1994 elinolotutkimuksen suunnittelulle olivat kaksi aikaisempaa elinolotutkimusta, jotka oli tehty vuosina 1978 ja 1986. Vuoden 1978 tutkimus perustui keskusteluun, jota 1960- ja 1970-luvuilla käytiin ns. sosiaali-indikaattoreista. Vuoden 1986 elinolotutkimuksen tietosisällön muokkaukseen saatiin virikkeitä sosiaali-indikaattoreihin 1970- ja 1980-luvuilla kohdistetusta arvostelusta sekä tuolloin vilkkaana käyneestä huono-osaisuuskeskustelusta (ELO86:n käynnistysseminaari 1986, Ahola, Sauli ja Väisänen 1988).

Uuden elinolotutkimuksen yhteiskunnallista relevanssia ja aineiston laajaa käyttökelpoisuutta varmistettiin ottamalla käyttäjä-asiantuntijat laajasti mukaan tutkimuksen suunnitteluun. Suunnittelu alkoi käynnistysseminaarilla 6.5.1992 ja jatkui syksyllä 1992 tutkimusalueittain järjestetyillä asiantuntijatapaamisilla. Lopullisen tietosisällön arvioimiseksi järjestettiin 11.3.1993 suuri asiantuntijaseminaari.

2.1 Vuoden 1994 tutkimuksen tavoitteet

Tutkimuksen yleistavoitteeksi määriteltiin projektisuunnitelmassa: "Tutkimuksella pyritään keräämään suomalaisten elinoloista tietoa, joka antaa mahdollisuuden tutkia hyvinvoinnin viimeaikaisia muutoksia — ajallisen vertailun mahdollisuudesta vuoden -86 tutkimukseen on siis pidettävä huolta". Tutkimuksen taustalla on pohjoismaisen hyvinvointitutkimuksen traditio, mutta tutkimusaineistoon pyrittiin saamaan mukaan sellaista muuta ainesta, että sitä on mahdollista käyttää monenlaisissa tutkimusasetelmissä.

Uuden elinolotutkimuksen suunnittelu alkoi 6.5.1992 pidetyllä käynnistysseminaarilla. Sen tarkoituksena oli luoda pohja elinolotutkimuksen sisällölle. Seminaarissa arvioitiin edellistä tutkimusta ja keskusteltiin uudesta pyydettyjen puheenvuorojen pohjalta. Seminaariin osallistui yhteensä 35 henkilöä. Edellisen elinolotutkimuksen suurkäyttäjiltä Stakesista ja Tiekestä oli pyydetty puheenvuorot. Stakesin puheenvuoron esitti Hannu Uusitalo ja Tieken Vesa Keskinen. Muut osallistujat olivat Tilastokeskuksen asiantuntijoita, jotka olivat käyttäneet edellistä elinolotutkimusta.

Seminaarin perusteella uuden elinolotutkimuksen sisällöksi määriteltiin taloudellisen kehityksen ja väestön hyvinvoinnin välisen suhteen problematisointi. Tarkoituksena on tutkia, kuinka taloudelliset vaikeudet, työttömyys ja terveys- ja sosiaalipalvelujen heikkeneminen heijastuvat ihmisten elämään ja selviytymiseen (Elinolotutkimusseminaarin puheenvuorot 1992, julkaisematon).

Koska yhteiskuntapoliittiset ja yhteiskuntateoreettiset kysymykset ovat dynaamisia, mutta elinolotutkimus poikkileikkaustutkimuksena staattinen, tavoitteissa korostettiin vertailtavuuden merkitystä. Toinen vaihtoehto — tutkimuksen dynamisoiminen retrospektiivisillä kysymyksillä — ei tullut kyseeseen, koska haluttiin säilyttää mahdollisuus pohjoismaiseen vertailuun.

Vertailukelpoisuuden säilyttäminen vuoden -86 tutkimukseen tarkoittaa useiden aikaisempien kysymysten toistamista samanlaisina. Samalla saavutetaan vertailtavuus pohjoismaiseen hyvinvointitutkimukseen, koska vuoden -86 tutkimus sisälsi paljon muiden Pohjoismaiden kanssa yhteisiä kysymyksiä.

2.2 Syksyn 1992 asiantuntijatapaamiset

Tutkimusalueittain järjestetyt tilaisuudet käsittelivät seuraavia aiheita: asumistutkimusta, terveystutkimusta, epävirallista apu- ja tukiverkosta, työtä ja vapaa-aikaa ja huono-osaisuutta.

Tapaamisten tarkoituksena oli selvittää niitä tutkimusasetelmia, joihin Elinolotutkimuksen aineistoa tulisi voida käyttää. Sen lisäksi kartoitettiin osallistujien aikomuksia käyttää elinolotutkimuksen aineistoa omissa tutkimuksissaan. Tilaisuuksien perusteella tutkimuksen painotusta on voitu suunnata paremmin nykytutkimuksen tietotarpeiden mukaiseksi.

Kuhunkin tilaisuuteen oli pyydetty valmisteltu puheenvuoro, joka toimi yhteisen keskustelun pohjana. Puheenvuorot esittivät Antti Uutela subjektiivisen hyvinvoinnin tutkimisesta, Tuula Melkas epävirallisen apu- ja tukiverkoston tutkimisesta, Minna Salmi arkielämän näkökulmasta ja Ilkka Haapola huono-osaisuudesta.

Tapaamistilaisuuksiin kutsuttiin vuoden 1986 elinolotutkimuksen aineiston käyttäjät henkilökohtaisesti sekä kaikki mahdolliset käyttäjäinstituutiot. Asiantuntijatapaamisiin osallistui 43 henkilöä eri asiantuntijaorganisaatioista.

Elinolotutkimuksen arvona pidettiin sen aineiston monipuolisuutta. Elinolotutkimuksen liittäminen tulonjakotilastoon pelättiin yksipuolistavan tutkimuksen tietosisältöä. Köyhyystutkijat pitivät hyvänä, että toimeentulon tutkimiseen voidaan liittää laajempi hyvinvointitutkimus. Yhdistämiseen sisältyvää mahdollisuutta suureen otokseen moni piti hyvänä.

Kaiken kaikkiaan projekti sai tilaisuuksissa arvokasta asiantuntija-apua tutkimuksen suuntaamiseksi tämän ajan tietotarpeiden mukaan. Ajatus, että taustalla oleva resursipainotteinen hyvinvointikäsitys kaipaa rinnalleen ihmisten omien käsitysten tutkimisen, painottui lähes jokaisessa tilaisuudessa. Yhteiskunnan monimutkaistuesssa materiaaliset ja subjektiiviset elämisen ehdot kietoutuvat monin tavoin yhteen ja tämän ymmärtämistä pidettiin aikaisempaa tärkeämpänä. Tällöin materiaalsen hyvinvoinnin lisäksi myös subjektiivisten, sosiaalisten ja psykososiaalisten selviämisenresssien tutkiminen on tärkeitä.

Tapaamistilaisuudet nauhoitettiin ja kirjoitettiin keskustelupöytäkirjoiksi. Niitä on myöhemmin käytetty sekä tietosisältöä että raportoinnin sisältöjä ohjaamaan. Asiantuntijatapaamisten yhteenveto toimitettiin kaikille kolmanteen asiantuntijaseminaariin ilmoittautuneille.

2.3 Vuoden 1993 asiantuntijaseminaari

Asiantuntijaseminaarin tavoitteena oli saada arvioita projektin tietotarpeiden johtamisesta ja niiden operationalisoinnista lomakkeen kysymyksiksi. Tilastokeskuksen tilastojohtaja Hilka Vihavaisen mukaan elinolotutkimuksen tietosisällössä joudutaan yhteensovittamaan ajankohtaisten ilmiöiden mittaaminen ja tietojen vertailukelpoisuus ja jatkuvuus. Keskeisenä tavoitteena on mitata yhteiskunnan ilmiöitä mittareilla, jotka ovat a) ajallisesti vertailukelpoisia ja myös entistä enemmän kansainvälisesti vertailukelpoisia, b) jotka sisältävät yleisesti hyväksytyjä käsitteitä ja luokituksia, c) joita mitataan kansainvälisesti hyväksytyillä menetelmillä ja d) jotka kestävät erilaisia yhteiskunnallisia keskusteluja. Tavoitteena on pitää yllä pitkäjänteistä, tilastolli-

seen otteeseen perustuvaa toimintaa, joka yrittää säilyttää käsitteiden sisällön ajassa, mutta joka samalla laajentaa sitä uusille urille. Vuoden 1994 elinolotutkimuksen osalta se tarkoittaa, että tutkimuksen konteksti noudattelee resurssipohjaista pohjoismaista hyvinvointikäsitystä mahdollisimman vertailukelpoisesti edelliseen tutkimukseen nähden.

Hilkka Vihavainen jakoi puheenvuorossaan sisällölliset tavoitteet kahteen ryhmään: 1. Hyvinvoinnin kokonaistilan kuvaukseen ja 2. Eri väestöryhmien hyvinvoinnin muutoksen tarkasteluun ajallisesti vertailukelpoisella tavalla. Hyvinvoinnin kokonaistilaa tulisi kuvata selvittämällä, kasautuuko eri ulottuvuuksilla ilmenevä hyvinvointi samoille yksilöille tai väestöryhmiin. Hyvinvoinnin muutoksen tarkastelussa oletuksena voi olla, että yhteiskunnassa on tapahtunut tai tapahtumassa suuria rakenteellisia muutoksia, jotka eivät koske pelkästään marginaaliryhmiä vaan itse asiassa väestön valtaosan keskeisiä elinehtoja ja hyvinvoinnin resursseja. Tässä suhteessa tutkimuksen keskeisinä painopisteinä ovat: 1. Mikä on taloudellisen muutoksen vaikutus ihmisten selviytymiseen ja syrjäytymiseen? 2. Mikä on taloudellisen muutoksen vaikutus ihmisten selviytymiseen ja terveyteen? 3. Miten taloudellinen muutos vaikuttaa työhön ja työmarkkinoilla pärjäämisen ehtoihin?

Tilaisuuteen oli pyydetty arviopuheenvuoro Elinolot-yksikön asiantuntijaryhmän puheenjohtaja Jussi Simpuralta. Puheenvuoro on kokonaisuudessaan julkaistu Hyvinvointikatsaus-lehden numerossa 2/93. Iltapäivän työryhmien osallistujat arvioivat yksityiskohtaisia tiedonkeruun sisältöjä.

Simpura piti tärkeänä elinolotutkimuksen tarjoamia mahdollisuuksia rakentaa kytkentöjä jatkuviin tilastoihin ja muihin erillistutkimuksiin. Tilastollisen kuvauksen mielessä elinolotutkimuksen relevanssia muovaa mitä suurimmassa määrin sen paikka muiden hyvinvointitietojen rinnalla. Sen takia raportoinnille on asetettava tavoitteeksi, että siinä kyettäisiin käyttämään kaikki osaaminen monipuolisten elinolotietojen tuottamiseen.

Simpura asetti arviopuheenvuorossaan kysymyksen siitä, miten elinolotutkimuksen resurssipainotteinen hyvinvointinäkemys toimii tutkimuksen perustana olosuhteissa, joissa tähänastinen hyvinvointiajattelu on joutumassa perusteellisesti uudelleenarvioitavaksi. Hän nosti esille kolme elinolotutkimuksen mahdollista kuvausloukkua, yhtenäisyysloukun (ajatuksen, että kaikkia kansalaisia voidaan kuvata samanlaisin mittarein), positiivisuusloukun (vastaajien on saatava kuvata kulloisetkin elinolonsa eräässä mielessä myönteisin termein) ja negatiivisuusloukun (kartoitetaan vain resurssivajeita ja huono-osaisuutta). Olisi mietittävä, voidaanko elinolotutkimuksen aineiston avulla kuvata pilkkoutuvia elinoloja ja varsinkin niiden kokemisen tapoja ja yhtenäiskulttuurin mahdollista heikkenemistä. Vaikka tähän mennessä hyvinvointikansalaisen elämää on voitu kuvata tutkimalla resursseja, kulutusta ja ajankäyttöä, voidaan nyt joutua miettimään muitakin elämäntavoitteita.

2.4 Tutkimuksen sisällöllisen relevanssin arviointi

Tutkimuksen sisällön suunnittelun haasteena/ristiriitana olivat seuraavat kolme tekijää:

1. Miten suhteuttaa ajanmukaisuusvaatimukset jatkuvuuden ja vertailukelpoisuuden ylläpitoon? Resurssipainotteisen hyvinvointikäsitteen ajankohtaisuus on kyseenalaistettu. Tavoite oli hyvinvointikäsitteen modernisoiminen tuomalla vanhan resurssikäsitteen rinnalle uusia painotuksia.
2. Miten yhdistää elinolututkimuksen tietosisältö samaan haastatteluun tulonjakotilaston kotitaloushaastattelun kanssa siten, että aineistoja voidaan käyttää yhdessä?
3. Haastatteluun varatun ajan niukkuus. Siksi vain painoalueilla (taloudellinen toimeentulo, sosiaaliset suhteet ja terveys) yritettiin päästä syvemmälle.

Seuraavassa arvioidaan, miten etukäteen asetetut tavoitteet on voitu huomioida tutkimuksen suunnittelussa. Miten asiantuntijakommentit on huomioitu, mitä ei ole voitu ottaa huomioon ja miksi.

Taloudellisen tilanteen ja hyvinvoinnin välisen suhteen tutkiminen oli elinolututkimuksen keskeisenä tavoitteena. Sitä tuki elinolututkimuksen henkilöhaastattelun liittäminen kotitalouden tuloja selvittävään tulonjakotilaston haastatteluun. Elinolututkimus ja tulonjakotilaston kotitaloushaastattelu oli kuitenkin organisoitu sillä tavoin eri tutkimuksiksi, ettei yhteisten tutkimusasetelmien luominen onnistunut hyvin.

Tulonjakotilaston haastattelutiedot koskevat eri ajankohtaa (koko vuotta 1993) kuin elinolututkimuksen tiedot (yleensä haastatteluhetkeä). Tulonjakotilasto ei voinut luopua tutkimuksen vertailtavuuden vuoksi aikaisemmista kysymyksistään. Samoja aihepiirejä ei voitu ottaa uudelleen esille elinolututkimuksen haastattelussa. Tämä voi vaikeuttaa taloudellisen tilanteen ja muun hyvinvoinnin kietoutumista tutkivien asetelmien muodostamista.

Seuraavassa kuvataan, miten ajanmukaisuusvaatimukset otettiin huomioon elinolututkimuksen suunnittelussa. Asiantuntijatapaamisten sisältöehdotuksia verrataan niiden toteutumiseen.

Asiantuntijatapaamisten tärkeimmät sisältöehdotukset ja niiden toteutuminen:

TUTKIMUSALUE:

TOTEUTTAMINEN:

Asuminen:

Asumisen ja taloudenpidon kytkenät	pyritty toteuttamaan
Asumisura	melko suppeasti
Asenteet	arvokysymys lisätty -muuten eri tutkimuksen aihe

Terveys:

Vertailtavuus aikaisempaan tärkeä.....	terveyskysymykset säilytetty samassa muodossa
Lisättävä lyhytaikaisen sairastavuuden ja työolojen kuvausta	lisätty
Subjekttiivisen hyvinvoinnin parempi..... käsitteistäminen ja kuvaaminen	muutettu
Tutkittava paremmin psyykkistä hyvinvointia ja masentuneisuutta	mittarit laajoja: ei mahtunut
Tutkittava myös menestymistä.....	ei yritetty: haastatteluajalliset rajoitukset suuria

Epävirallinen apu ja tuki:

Pitäisi tutkia myös annettua apua	lisätty
Tärkeätä voida verrata epävirallista apua viralliseen, puoliviralliseen ja markkinoilta ostettuun	pyritty: kuvaus karkealla tasolla
Keskitytään muutamaan keskeiseen esim. toimeentulo, terveys ja lastenhoito	pyritty: kuvaus karkealla tasolla
Tutkittava myös ihmissuhteiden..... negatiivisuutta	ei tutkittu: vaikea saada esille surveyllä

Työ ja vapaa-aika:

Työtä ja vapaa-aikaa pitäisi tarkastella arkielämän näkökulmasta	yritytty suppeasti: vaikea toteuttaa surveyllä haastattelu- ajan puitteissa
Työhön liittyvien uhkien ja muutoksen hallitsemisen keinoihin olisi kiinnitettävä huomiota	lisätty kysymyksiä
Vapaa-aikaosaan modernimpi ote.....	muutettu

Huono-osaisuus:

Lyhytaikaisen pienituloisuuden kuvaaminen.....	ei onnistunut
Tietoa yksityisistä tulonsiirroista sekä tuloja korvaavista tekijöistä ja muista selviytymiskeinoista	tulonjakotilaston varassa

Lähteet:

Elinolotutkimus 1986. ELO86:n käynnistysseminaarin 23.10.1985 yleisalustuksen ja selostus ELO86:n pääpiirteistä. Muistio 105. Tilastokeskus.

Ahola Anja, Sauli Hannele ja Väisänen Paavo. *Elinolotutkimus 1986. Aineiston laatu I: Tietoa työprosessista laadun kannalta.* Raportti n:o 1988:12. Tilastokeskus.

Simpura Jussi. *Kuka tarvitsee elinolotietoa? Tuottajan, käyttäjien ja kohteiden intressit.* Hyvinvointikatsaus 2/93. Tilastokeskus.

3 TUTKIMUKSEN TIETOJENKERUUPROSESSI JA AINEISTON LAATU

Nykyisessä nopeassa yhteiskunnallisessa muutostilanteessa tutkimuksen tietosisällön onnistuminen on tärkein laatutekijä. Elinolojen ja hyvinvoinnin käsitteet ovat muuttuvien olojen mukana sillä tavoin liikkuvia, että ne tarvitsevat tiiviit yhteydet tutkimustoimintaan. Tutkijataapaamisten tarkoituksena oli selvittää niitä ajankohtaisia ongelmia ja tutkimusasetelmia, joihin elinolotutkimuksen aineistoa tulisi voida käyttää. Vertailtavuuden todettiin moninkertaistavan surveyaineiston laadun.

Aineiston ajallisen vertailukelpoisuuden vaatimukset toivat haastattelun suunnittelulle seuraavat laatutavoitteet:

1. Otos ja tulosten estimointi toteutetaan siten, että saadut tulokset ovat vertailukelpoiset vuoden 1986 tutkimukseen.
2. Haastattelutavan muuttuminen perinteistä käyntihaastattelusta tietokone-avusteiseksi ei saisi vaikuttaa vastauksiin.
3. Vertailtavien kysymysten sanamuotojen tulisi olla tarkalleen samat kuin vuoden 1986 tutkimuksessa.
4. Vertailtavat kysymykset tulisi esittää vastaajalle mahdollisimman samanlaisessa sisällöllisessä kontekstissa kuin vuoden 1986 tutkimuksessa.

3.1 Tiedonkeruumenetelmän muutokset ja aineiston laatu

Elinolotutkimuksen haastattelu tehtiin yhdessä tulonjakotilaston haastattelun kanssa. Tutkimuksen otoksena on tulonjakotilaston otos. Koska tulonjakotilaston haastattelu tehdään koko kotitaloudelle ja elinolotutkimus on henkilöhaastattelu, haastattelutilanteiden järjestelyyn oli kiinnitettävä erityistä huomiota. Haastattelu pyrittiin tekemään siten, että elinolotutkimuksen haastattelu tehtiin ensin kohdehenkilölle, jonka jälkeen siirryttiin haastattelemaan koko kotitaloutta.

Vuoden 1986 elinolotutkimuksen aineisto kerättiin käyntihaastatteluna paperilomakkeella kun taas vuoden 1994 aineisto kerättiin tietokoneavusteisena käyntihaastatteluna.

Siksi keskeisimmät tutkimuksen laadun kuvauksessa selvitettävät tekijät ovat:

1. Erilaisen otosratkaisun merkitys elinolotutkimuksen tuloksille?
2. Eroavatko tietokoneavusteisessa haastattelussa annetut vastaukset lomakevastauksista?
3. Saadaanko kysymysjärjestys (yhteinen osa–elinolotutkimus–tulonjakotilaston haastattelu) eri haastatteluissa pidettyä sillä tavoin samanlaisina, että niissä annettuja vastauksia voidaan verrata?

3.1.1 Erilaisen otosasetelman merkitys elinolotutkimuksen tuloksille

Vuoden 1986 elinolotutkimuksen henkilöotos poimittiin satunnaisotantana. Tulonjakotilaston otos muodostuu kahdesta paneeliotoksesta, jotka poimitaan vaihtelevin todennäköisyyksin verotusrekisteristä. Kotitalouden poimintatodennäköisyys riippuu 15 vuotta täyttäneiden jäsenten lukumäärästä, tulojen määrästä ja tulonsaajaryhmästä. Yrittäjien ja suurituloisten poimintatodennäköisyys on suurempi.

Kotitalous on kuitenkin muodostettu poimitun kohdehenkilön ympärille. Mutta koska tutkimukseen tulee saada kohdehenkilön lisäksi osallistumaan koko kotitalous, kato poikkeaa tavallisen henkilöotoksen kadosta.

Otosratkaisua, katoa ja niiden merkitystä aineiston käyttäjälle, kuvataan luvuissa 4–6.

3.1.2 Haastattelumenetelmän muutoksen vaikutus vastauksiin

Elinolotutkimus oli ensimmäinen Tilastokeskuksen käyntihaastattelu, jonka haastattelijat tekevät kannettavilla mikroilla (CAPI-menetelmä). Haastattelu oli monimutkainen, koska se sisälsi kolme eri osaa: yhteisen osan (jossa selvitettiin kotitalouden rakenne), henkilöhaastatteluosan ja kotitaloushaastatteluosan. Syksyllä 1993 tehtiin perinteistä ja tietokoneavusteista haastattelua vertaileva tutkimus, jonka avulla saadaan kuva siitä, tuottavatko eri menetelmät samanlaisia tuloksia.

Tutkimuksen tuloksia vastausten vertailtavuuden kannalta käsitellään luvussa 7.

3.1.3 Kotitaloushaastattelun ja henkilöhaastattelun yhdistämisen vaikutus vastaamiseen

Eri haastatteluissa saatujen vastausten vertailukelpoisuus on survey-aineiston käytön perusedellytys. Elinolotutkimuksen aineiston laadulle suuren haasteen toi yhdenmuukaisten mittaustilanteiden järjestäminen. Miten saadaan järjestettyä haastattelutilanteet sillä tavoin, että vastauksia voidaan verrata toisiinsa.

Elinolotutkimuksen aineiston luotettavuudelle (vastausten vertailtavuudelle) tärkeitä edellytyksiä ovat:

1. Kahdenkeskinen haastattelutilanne haastateltavan henkilön kanssa. Se mitä henkilö kertoo tai jättää kertomatta itsestään perheen läsnäollessa eroaa usein siitä, mitä hän kertoo kahden kesken haastattelijalle.
2. Haastattelukysymykset tulisi esittää haastateltavalle samassa järjestyksessä kaikissa haastatteluissa. Elinolotutkimuksen ja tulonjakotilaston haastattelu eroavat toisistaan sisällöltään hyvin paljon. Koska haastateltavat pyrkivät haastattelun edetessä jonkinlaiseen käsitykseen haastattelun tarkoituksesta (mihin pyritään, mitkä asiat oleellisia vastatessa), erilaista kysymysjärjestystä käyttäen saadut vastaukset ovat helposti erilaisia.

Haastattelijat onnistuivat haastattelutilanteiden järjestämisessä hyvin. Sovittu kysymysjärjestys (yhteinen osa–elinolotutkimus–tulonjakotilaston haastattelu) säilyi käytännöllisesti katsoen lähes kaikissa haastatteluissa (97 % haastatteluista) ja kahdenkeskisen haastattelutilanteenkin järjestely onnistui melko hyvin (88 % haastatteluista).

3.1.4 Laadun varmistaminen esitutkimusten avulla

Tutkimuksen suunnitteluvaiheeseen liittyi kolme esitutkimuskierrosta. Esitutkimusten keskeiset tavoitteet liittyivät aineistonkeruun muutoksiin: siihen, miten saadaan yhdistettyä henkilöhaastattelu ja kotitaloushaastattelu sekä haastattelumenetelmän muutokseen.

Koska kahden tutkimuksen yhdistäminen vähensi elinolotutkimukselle varattua haastattelu-aikaa, mukaan ei tullut paljon uutta aineista. Kaiken kaikkiaan elinolotutkimuksen haastattelukysymykset oli tällä kertaa kiinnitetty sillä tavoin vertailtavuuden säilyttämiseen, pohjoismaiseen vertailuun sekä aikaisempaan tutkimukseen, ettei uusien kysymysten ymmärrettävyyden testaukseen ollut tarvetta.

Ensimmäinen esitutkimus

Ensimmäisen esitutkimuksen tarkoituksena oli ennen kaikkea kokeilla, miten henkilöhaastattelu ja kotitaloushaastattelu saadaan tehtyä samassa haastattelutilanteessa. Miten haastattelutilanteet järjestetään siten, että haastattelutilanteen järjestelyillä saadaan säilytettyä yhdenmukaiset mittaustilanteet sekä henkilökysymyksille että kotitalouskysymyksille? Esitutkimuksessa testattiin myös haastattelun raskautta ja elinolo-kysymysten toimivuutta.

Esitutkimuksen 60 haastattelua tekivät Tampereen seudun neljä haastattelijaa. Esitutkimuskokemukset kerättiin sekä kirjallisesti että järjestämällä yhteinen keskustelutilaisuus haastattelijoiden kanssa. Esitutkimuksen keskeisimmät tulokset olivat:

1. Henkilöhaastattelu ja kotitaloushaastattelu on erotettava selkeämmin toisistaan.
2. Haastattelu on liian raskas. Molempia haastatteluja lyhennettiin ja kevennettiin.
3. Erilaisten kotitalouksien haastattelutilanteet eriyttämällä voidaan saavuttaa ratkaisu, jolla sekä henkilöhaastattelu että kotitaloushaastattelu saadaan tehtyä samassa haastattelutilanteessa.

Menetelmävertailu

Toinen esitutkimus liittyi menetelmämuutokseen. Syksyllä 1993 tehtiin menetelmä-tutkimus. Sitä varten poimittiin 1 000 henkilön satunnaisotos kaikista 25–54-vuotiaista suomalaisista. Kullekin 140 haastattelijalle arvottiin aloitushaastattelu siten, että joka toinen haastattelijaa aloitti perinteisellä haastattelulla ja joka toinen tietokoneavusteisella. Yhdeksän haastattelijaa nauhoitti tekemänsä haastattelut. Menetelmävertailun tuloksia kuvataan luvussa 7.

Kenttätöiden teknisen toteuttamisen kokeilu

Lopuksi juuri ennen kenttätöiden aloittamista tehtiin suppeahko haastattelun teknisen toteuttamisen kokeilu. Siinä testattiin kotitaloushaastattelun ja henkilöhaastattelun yhdistämistä tietokoneavusteiseksi haastatteluksi. Koska kotitaloushaastattelun CAPI-version valmistuminen siirtyi joulukuuhun, viimeinen kokeilu jäi hyvin tekniseksi. Kokeilu osoitti joitakin ongelmia yhdistelyn sujuvuudessa, jotka pyrittiin korjaamaan.

3.1.5 Haastattelijoiden perehdyttäminen tutkimukseen

Haastattelijoiden perehdyttäminen elinolotutkimukseen tapahtui haastatteluohjeiden ja haastattelijakoulutuksen avulla. Kaikki haastattelijat olivat osallistuneet syksyn menetelmävertailun tekemiseen, jolloin he olivat jo perehtyneet elinolotutkimuksen sisältöön.

Ennen kenttätöiden alkua järjestettiin kahden päivän haastattelijakoulutus. Koska samassa tilaisuudessa koulutettiin sekä tulonjakotilastoa, kulutustutkimusta ja elinolotutkimusta, yhdelle tutkimukselle oli koulutusaikaa vain vajaa puoli päivää.

Elinolotutkimuksen koulutuksessa käytiin läpi sen kysymykset ja niiden tavoitteet. Käsitellyjä alueita olivat sosiaalinen kanssakäyminen, apu- ja tukiverkostot, työ ja työllisyys sekä terveys ja subjektiivinen hyvinvointi. Esille nostettiin myös muutama esitutkimushaastattelun perusteella havaittu ongelmallinen kohta: erilaiset tavat kysyä apuverkostokysymyksiä ja oirekysymyksiä sekä avoimen pelko- ja uhkakysymyksen utelu ja avoimen vastauksen merkintä CAPI-tekniikalla.

Elinolotutkimuksen haastatteluohjeissa ja haastattelijakoulutuksessa korostettiin (mukana ulkopuolinen käyttäjä) haastattelutilanteiden järjestämisen tärkeyttä. Haastatteliijoille korostettiin, että heidän tulisi järjestää kahdenkeskinen haastattelutilanne ja kysymykset pitäisi esittää samassa järjestyksessä kohdehenkilölle. Haastattelutilanteiden järjestelyn merkitystä perusteltiin sillä, mitä vertailtavuus tarkoittaa tutkimustulosten tulkinnalle.

3.1.6 Kenttätöiden järjestäminen

Aikataulu

Tutkimuksen kenttätöet tehtiin alkuvuodesta 1994 tammikuun puolivälistä kesäkuun puoliväliin.

Koska tutkimuksen koulutus ajoittui tammikuun loppupuolelle, alkoivat haastattelut täysipainoisesti vasta helmikuun alussa. Tavoitteena oli saada haastattelut tehdyksi toukokuun loppuun. Aikataulu piti muilta osin paitsi pääkaupunkiseudulla. Otokseen oli pääkaupunkiseudulta poimittu väestömäärään nähden yliedustus. Haastattelijat on palkattu suhteessa väestöosuuksiin. Helsingissä, Espoossa ja Vantaalla haastattelut saatiin tehtyä kesäkuun puoliväliin mennessä.

Yhteydenottotavat

Tilastokeskuksen normaalin käytännön mukaan ensimmäinen yhteydenotto tehtiin kirjeitse. Haastateltaville lähetetyissä kirjeissä (myöhemmin kohdekirje) kerrottiin Tilastokeskuksesta, meneillään olevasta tutkimuksesta ja sen tarkoituksesta sekä millaisia asioita tutkimuksella yritetään selvittää. Edelleen kirjeessä kerrottiin otoksen koko ja alkuperä sekä vastausten luottamuksellisuus ja yksilökohtaisten tietojen salassapito ja haastattelijan yhteystiedot.

Elinolotutkimuksessa oli yhden ja useamman henkilön kotitalouksille käytössä erilainen kirje. Kohdekirje osoitettiin pääsääntöisesti kohdehenkilölle. Jos kohdehenkilö oli 15–17-vuotias, laitettiin kirjeeseen myös jommankumman vanhemman tai vanhempien nimi. Kohdekirjeen mukana lähetettiin tutkimuksesta kertova esite.

Puhelinkontaktien avulla pyrittiin varmistamaan haastattelu-aika, se että paikalla ovat sekä kohdehenkilö että henkilöt, jotka pystyvät vastaamaan koko kotitaloutta koskeviin kysymyksiin.

Kenttätyön seuranta

Kenttätöiden seuranta tapahtui edellisvuosien tapaan tallentamalla palautuneilta kohdelomakkeilta (jokaisen haastattelukohteen tiedot sisältävä erillinen paperilomake) tietoja tietokantaan. Näin voitiin seurata kenttätöiden palautustilannetta ja kadon kehitystä alueittain ja haastattelijoin.

Tämän rinnalla oli koekäytössä systeemi, jossa palautustilannetta seurattiin tekemällä tilastoja linjasiirtona serverille palautetuista haastatteluista. Tällä tavalla saatiin nopeampaa yleistä tietoa kenttätöiden etenemisestä.

Kenttäsihteerit ja aluepäälliköt olivat koko kenttätyön ajan puhelimitse yhteydessä oman alueensa haastattelijoihin. Tätä kautta voitiin mahdollisiin aikataulu- tai muihin ongelmiin antaa apua.

Pääkaupunkiseudun haastattelijaille järjestettiin kenttätyön aikana kaksi erillistä tilaisuutta, jossa käsiteltiin kenttätöiden etenemistä ja pääkaupunkiseudun erityisongelmia.

Yleiset kenttäkokemukset ja kato

Keskimääräinen haastattelu-aika oli noin 80 minuuttia, josta tulonjakotilaston osuus oli 25 minuuttia. Tulonjakotilaston ja elinolotutkimuksen tietojenkeruun yhdistäminen teki haastattelusta pitkän. Toinen erityispiirre, joka johtui yhdistämisestä, oli otospohjan erilaisuus. Tulonjakotilastossa käytetään kotitalousotosta ja kysyttävät tiedot ovat pääasiassa sellaisia, että ne voidaan kysyä siltä kotitalouden jäseneltä, joka ne parhaiten tietää. Elinolotutkimuksen otos taas on puhtaasti henkilöpohjainen ja tiedot oli kysyttävä pelkästään kotitalouden arvotulta kohdehenkilöltä.

Tutkimusten tiedot oli siten tarvittaessa pystyttävä haastattelemaan täysin erillisinä kummassa järjestyksessä tahansa. Haastattelijaille annettiin ohjeeksi, että aina kun se oli mahdollista, haastatellaan ensiksi elinolotutkimuksen osuus. Tällä pyrittiin turvaamaan mittaustilanteen vertailukelpoisuus vuoden 1986 elinolotutkimukseen.

Näiden tavoitteiden toteuttamiseksi jouduttiin tietokoneavusteinen haastattelulomake jakamaan teknisesti kolmeen osaan. Ensin tehtiin aina kotitalouden muodostaminen. Siinä käytettiin hyväksi haastattelijoiden mikroille koulutuksen yhteydessä asennettua otostiedostoa. Koneille ei tietoturvan vuoksi viety haastateltavien täydellisiä henkilötunnuksia. Nykyjärjestelmällä ainut toimiva ratkaisu haastattelijalta toiselle siirtyvien tapausten käsittelemiseksi oli viedä koko otos jokaisen haastattelijan mikroille. Kun kyseessä on näinkin suuri kotitalouspohjainen otos, tulee otostiedostostakin iso (9 mt). Tämän kokoisia tiedostoja ei voida enää käsitellä linjasiirtoina.

Tulonjakotilaston ja elinolotutkimuksen lomakkeet olivat erillisiä ja ne voitiin käynnistää kotitalouden muodostamisen jälkeen kummassa järjestyksessä tahansa. Sekä suomen- että ruotsinkielisiä haastatteluja tekevillä haastattelijoilta oli siten yhteensä kuusi erillistä lomaketta mikroillaan. Lisäksi haastatteluun liittyi kaksi erillistä haastateltavien itsensä täyttämää paperilomaketta: haastattelun yhteydessä haastateltava täytti koherenssi/arvokyselylomakkeen, asumiskysymyslomake jätettiin kohteena olleeseen kotitalouteen täytettäväksi.

Tämäntyyppinen asetelma oli ensimmäisessä suuressa tietokoneavusteisessa käyntihaastattelututkimuksessa monimutkainen ja vaativa sekä suunnittelijoille, kenttätöiden ohjauksesta vastaaville että haastattelijoilta, jotka kokivat, että siirtyminen lomakkeiden välillä haastattelutilanteessa oli kömpelöä ja aikaa vievää.

Kato on aikaisempaan tulonjakotilastoon verrattuna noussut jonkin verran. Tietokoneavusteinen tietojenkeruu ei sinällään vaikuttanut katoon nostavasti tai laskevasti. Syyt kadon nousuun ovat lähinnä otosasetelman monimutkaisuudessa ja pitkässä haastatteluajassa sekä kadon kannalta hankalimman alueen — pääkaupunkiseudun — yliedustuksessa otoksessa.

Keväällä -93 tehtiin melko paljon puhelinhaastatteluja erityisesti niille kotitalouksille, jotka kieltäytyivät käyntihaastattelusta. Nytkin puhelinhaastattelua tarjottiin tällaisissa tapauksissa tulonjakotilaston osalta. Elinolotutkimusta ei missään oloissa tehty puhelimitse. Koska kokonaisuus aina ensisijaisesti pyrittiin tekemään käyntinä, on osa niistä tapauksista, jotka toisenlaisessa asetelmassa olisi saatu puhelimesta, jäänyt kokonaan kadoksi.

Kadon pienentämisessä olivat käytössä Tilastokeskuksen tutkimuksissa noudatettavat normaalit rutiinit. Seuraava on ote tutkimuksen haastattelijaohteesta.

"Jollei kohdetta tavoiteta sovittuna aikana, jätetään käyntikortti, jossa ilmoitetaan, että otat häneen lähiaikoina uudelleen yhteyttä. Toinen käynti tehdään ilman etukäteisilmoitusta. Lisäkäyntejä voi tehdä, jos niistä ei aiheudu oleellisia lisäkustannuksia. Jos kolmas käynti ja jatkokäynnit aiheuttavat oleellisia lisäkustannuksia, on niistä neuvoteltava oman alueen yhteyshenkilön kanssa."

"Suositus on, että keskustele oman alueesi yhdyshenkilöiden kanssa jokaisesta kadosta. Näin voimme yhdessä pohtia, onko vielä jotakin tehtävissä ja jos on, mitä kannattaa yrittää."

Kieltäytymistapauksissa haastattelijat lähettivät harkintansa mukaan ns. kieltäytyneen kirjeen, jossa neutraaliin sävyyn todetaan, että haastateltavalla ei ollut ensimmäisen yhteydenoton jälkeen mahdollisuutta osallistua tutkimukseen. Häntä pyydettiin vielä harkitsemaan osallistumistaan, kun haastattelijalla ottaa uudelleen yhteyttä. Joskus tällaisessa tilanteessa vaihdettiin haastattelijaa.

Mitään tavanomaisesta poikkeavia katoa alentavia toimenpiteitä ei vuoden 1994 elinolotutkimuksessa ollut mahdollista käyttää, osittain taloudellisten syiden osittain tutkimusasetelman takia. Asiaan vaikutti myös projektin luonne ensimmäisenä suurena tietokoneavusteisena käyntihaastattelututkimuksena. Kaikilla tutkimusprosessiin osallistuvilla oli niin paljon uutta opittavaa ja omaksuttavaa, että mihinkään "ylimääräiseen" ei ollut mahdollisuuksia uhrata voimavaroja.

Erityistoimenpiteitäkin löytyy, jos niihin päätetään panostaa. Joissakin tutkimuksissa on vaikeilla katoalueilla koottu ryhmä vapaaehtoisista haastatteliijoista, jotka kokoontuvat ja käyvät yhdessä läpi kaikki sellaiset oman alueen kadot, jotka ryhmälle on keskusyksiköstä lähetetty. Ryhmä päättää itsenäisesti jatkotoimista, uusintayrityksistä jne.

Parhaiten tällainen toiminta onnistui Elinolotutkimus -86:ssa. Tällöin katoryhmille lähetettiin läpikäytäväksi noin puolet ko. alueiden (pääkaupunkiseutu, Tampere, Turku, Lahti, Pori, Jyväskylä, Oulu) katotapauksista. Näistä tehtiin uusintayritys noin 90 prosentille. Yritetyistä saatiin reilut 27 %, mikä on varsin hyvä tulos, koska tässä tutkimuksessa liikuttii varsin alhaisella katotasolla (alle 15 %) jo ilman katoryhmiäkin. Silloisessa tutkimuksessa panostettiin erityisesti pieneen katoon.

Katoryhmien toiminta on suhteellisen kallista kokouksineen, uusintayrityksineen (takana on jo alkuperäisen haastattelijan mahdollisesti useampikin yritys) ja uusinta-haastatteluineen. Kokemuksen mukaan ryhmä vaatii aika paljon keskusyksikön tukea.

Haastattelijoiden käsitykset kenttätöystä

Tiedonkeruun päätyttyä haastatteliijoilta kysyttiin heidän siihenastisia kokemuksiaan tietokoneavusteisesta tiedonkeruusta. Kyselyyn vastasi 123 haastattelijaa ja seuraavassa on referoitu osaa tuloksista. Kyselyn täydelliset tulokset ovat liitteenä.

Kahden päivän koulutusta piti liian lyhyenä 40 % haastatteliijoista, loput pitivät sitä sopivan mittaisena. Lisäkoulutusta kaipasi kuitenkin vain 18 % haastatteliijoista. Suurin osa (78%) sanoi, että koulutuksen jälkeen haastattelut lähtivät hyvin käyntiin ja 20 %:lla oli ollut joitakin vaikeuksia alussa. Koulutuksen yhteydessä haastatteliijoita kehoitettiin ottamaan ongelmatilanteissa yhteyttä tukihenkilöihin. Muutaman kerran tukea oli tarvinnut 48% haastatteliijoista ja useamman kerran 13%. Ilman tukea oli selvinnyt 39% haastatteliijoista.

Haastateltavan kotona haastattelutilanteessa jonkinlaisia vaikeuksia kohtasi muutama kerran 45 % haastatteliijoista ja vähän tai ei ollenkaan vaikeuksia oli 53 %. Kaksi haastattelijaa ilmoitti, että oli usein kohdannut vaikeuksia haastattelutilanteessa. Useimmin vaikeuksia oli esiintynyt vastausten merkitsemisessä (49 % haastatteliijoista) ja harvimminkin haastattelun käynnistämisessä tai lopettamisessa (18 %). Tosin sellaiset vaikeudet, että ne olisivat oleellisesti haitanneet työskentelyä olivat erittäin harvinaisia.

Haastattelutilanteen muuttumista tietokoneistamisen myötä arvioitiin väittämillä, joihin haastattelijoiden piti ottaa kantaa. Seuraavassa asetelmassa on vastausten jakautuma joidenkin väitteiden osalta:

	Samaa mieltä	Eri mieltä
	(%)	(%)
Ohjelma rajoittaa keskustelua	25	72
Laitteiden käsittely tekee haastattelutilanteesta kankean	16	81
Vastaajat vierastavat konetta	4	91
Kone haittaa vuorovaikutusta	21	75

Haastattelijoiden työn luonteen muutosta arvioitiin myös väittämillä. Osa väittämistä on alla olevassa asetelmassa.

	Samaa mieltä	Eri mieltä
	(%)	(%)
Työ muuttunut helpommaksi	61	33
Työ muuttunut mielenkiintoisemmaksi	79	12
Työ muuttunut vaativammaksi	72	17
Työ muuttunut liian vaativaksi	2	97
Tiedonkeruu on tullut sujuvammaksi	87	8
Tietokone lisää haastattelijan arvostusta	63	11

Kysymykseen, onko tietokoneistamisesta aiheutunut muutos ollut tähänastisten kokemusten valossa myönteinen vai kielteinen, vastasi 90% haastatteliijoista, että muutos on ollut myönteinen. 9% ei osannut ottaa kantaa ja yksi haastattelija koki muutoksen negatiivisena. Mitään muuta systemaattista haastattelijakyselyä koskien kenttätöiden yleisiä ongelmia, kadon muodostumista tai kadon luonnetta ei tehty.

Haastattelijapalautteen, joka perustuu keskusteluihin yksittäisten haastattelijoiden kanssa, perusteella voi sanoa, että suurimpana ongelmana koettiin tutkimusasetelma: kotitalous- ja henkilö pohjaisen tutkimuksen tekeminen samalle otokselle. Se vaikeutti käytännön haastattelutilanteen järjestämistä, koska saman haastattelun aikana oli monesti kysyttävä asioita useammalta kotitalouden jäseneltä, mutta toisaalta elinolotutkimuksen haastattelulta edellytettiin kahdenkeskisyyttä. Yhdistäminen myös teki kokonaisuudesta niin pitkän, että osa vastaajista väsyi haastattelun aikana ja tämän arveltiin vaikuttaneen vastausten laatuun. Yhdistämisestä arveltiin olleen haittaa molemmille tutkimuksille.

4 OTANTA-ASETELMA JA PAINOTUS

4.1 Perusjoukko ja otanta-asetelma

Perusjoukko

Elinolotutkimuksen perusjoukko koostuu 15 vuotta täyttäneestä väestöstä. Sen vuoksi tutkimus kohdistuu pääasiassa yksittäisiin henkilöihin. Joidenkin muuttujien suhteen tarvitaan myös kotitalouskohtaisia tietoja. Tutkimusperusjoukkoa on rajattu siten, että se koostuu niin sanotusta kotitalousväestöstä eli laitosväestöön kuulumattomasta vähintään 15 vuotta täyttäneestä väestöstä. Käytännön syistä kohdeperusjoukosta rajattiin pois myös ulkomailla asuvat ja osoitteettomat. Yhdessä nämä ja eräät muut pienet väestöryhmät muodostavat väestökirjalain ns. 900-ryhmän, joka jätetään usein pois survey-tutkimusten otoksista tavoittamisongelmien tähden.

Paneelikohtaiset otanta-asetelmat

Elinolotutkimuksen otos koostuu kahdesta keskenään eri tavalla poimitusta osasta, mikä johtuu siitä, että tiedot kerättiin yhdessä tulonjakotilaston tiedonkeruun yhteydessä. Tulonjakotilaston otos on luonteeltaan kotitalousotos, joka koostuu kahdesta erillisestä paneelista. Kukin talous on mukana kaksi vuotta, joten paneeli on rotatoiva ja tyyppiä *AB-BC-CD* jne. Saman tilastovuoden kaksi paneeliosaa on voitu poimia eri otantamenettelyllä, kuten tässäkin tapauksessa on tehty.

Paneeli 1 eli uusi paneeli on poimittu master-otoksesta. Tilastokeskus poimi ensin noin 30 000 asuntokunnan master-otoksen koko maan väestöstä. Asuntokuntien poimiminen tapahtui seuraavasti: 15 vuotta täyttänyt väestö lajiteltiin kotipaikkatunnuksen ja syntymäajan mukaan. Tästä aineistosta arvottiin aloituspiste ja yksittäiset henkilöt (kohdehenkilöt) poimittiin systemaattisella satunnaisotannalla. Tämän jälkeen kunkin kohdehenkilön ympärille muodostettiin asuntokunta kotipaikkatunnuksen perusteella. Elinolotutkimuksessa käytetyn otoksen poiminta master-otoksesta tehtiin yksinkertaisella satunnaisotannalla käyttäen verotustiedoista (v. 1991) johdettua sosioekonomista asemaa kuvaavaa muuttujaa osituskriteerinä. Tämä kohdehenkilöiden mukaan luotu poimintaluokka-muuttuja jakaa väestön pääasiallisen toiminnan mukaan palkansaajiin, yrittäjiin, maatalousyrittäjiin, eläkeläisiin ja muuhun väestöön. Jokainen ryhmä on vielä jaettu tuloluokkiin. Poimintaluokkaositteita muodostui yhteensä 13 (12 varsinaista poimintaluokkaa ja yksi luokka sellaisia otantakehikossa olevia henkilöitä lähinnä nuoria ja maahan muuttaneita varten, joille ei ollut toimitettu verotusta vuodelta 1991). Pääkaupunkiseudulta poimittiin lisäksi tuhannen hengen lisäotos vastaavalla tavalla. Näin ollen otanta-asetelma on ositettu otanta, jossa ositteet on muodostettu alueen (pks vs. muu maa) ja poimintaluokan suhteen. Ositteita on siten yhteensä 26.

Paneeli 2 on tulonjakotilaston vanha paneeli. Se on poimittu v. 1991 verotusrekisteristä tulonjakotilaston soveltaman kotitalouskohtaisen poimintaluokkakäytännön mukaan. Tässä oletetaan, että poiminta olisi tehty suoraan kohdehenkilön henkilökohtaisen poimintaluokkatiedon suhteen osittamalla. Otos on jonkin verran vino kohdehenkilöiden iän suhteen. Verotustietue muodostuu aktiiviseksi 15-vuotiaille, mutta koska verotusrekisteri on vuodelta 1991, ikäluokat 15-17 vuotta puuttuvat aineistosta. Lisäksi ensimmäisellä haastattelukerralla keväällä 1993 syntynyt kato on väistämättä vinouttanut aineistoa.

Otanta-asetelman mutkikkuus yksinkertaiseen satunnaisotantaan nähden aiheuttaa useita seurauksia. Asetelmien vaikutusta piste-estimaatteihin kompensoidaan painotuksella. Painojen rakentamista kuvataan kahdessa seuraavassa kappaleessa. Vielä enemmän asetelma voi vaikuttaa tulosten luotettavuuteen. Sen vuoksi luvun loppuosassa on esitetään useita luotettavuuden ja vertailukelpoisuuteen liittyviä asioita.

4.2 Henkilöpainojen rakentaminen

Kahden paneelin keskenään erilaiset otanta-asetelmat aiheuttavat sen, että paneelit ovat teknisessä mielessä "ylimmän tason" ositteita. Painokertoimet joudutaan rakentamaan ensin erikseen kummallekin paneelille. Näitä kutsutaan paneelikohtaisiksi peruspainoiksi. Koko tutkimusaineistoa varten paneelikohtaiset tiedot yhdistetään siten, että koko tutkimusaineiston väestöjakauma vastaa väestön todellista jakautumista. Painojen yhdistäminen ja kalibrointi väestön reunajakaumia vastaamaan on tehty käyttäen yleistettyä raking-menetelmää, joka on läheistä sukua jälkiositukselle (Deville ja Särndal 1992, Deville, Särndal ja Sautory 1993). Painoja laskettaessa käytettiin 31.12.1993 mukaisia väestötietoja. Laskennassa käytettiin Ranskan tilastokeskuksessa INSEE:ssä kehitettyä CALMAR-ohjelmaa (Sautory 1993).

Seuraavassa painojen rakentaminen kuvataan yksityiskohtaisesti kummankin paneelin osalta erikseen.

Paneeli 1

Master-otos on poimittu systemaattista satunnaisotantaa käyttäen koko maan väestöstä. Väestö on ollut lajiteltuna kotipaikkatunnuksen mukaiseen järjestykseen. Näin ollen tuloksena on alueellisesti itsepainottuva master-otos. Ilman suurta ongelmaa voidaan painotus aloittaa suoraan kahden alueosittien sisältä:

Taulukko 4.1. Perusjoukon, otoksen ja vastanneiden jakaumat paneelissa 1 poimintaluokittain kahdessa alueositteessa. (Poimintaluokkien sisältö on kuvattu liitteessä 1)

		Perusjoukko lkm %	Otos lkm %	Vastanneet lkm %
Pääkaupunkiseutu		694 757	1 843	1 152
POILU	1	26,1	27,2	25,8
	2	18,7	17,8	18,1
	3	15,6	15,4	16,2
	4	8,0	7,1	9,0
	5-8	2,2	2,2	1,9
	9	10,4	10,4	8,3
	10	7,2	8,0	8,5
	11	8,0	7,8	8,1
	12	1,5	1,5	1,7
	13	2,3	2,8	2,5
Muu Suomi		3 354 059	4 183	3 169
POILU	1	29,0	25,6	25,8
	2	14,4	10,5	10,4
	3	8,5	7,3	7,6
	4	2,2	4,9	5,2
	5	2,4	9,7	9,1
	6	0,7	3,2	3,0
	7	4,0	10,5	11,0
	8	1,3	3,0	3,3
	9	19,3	11,3	11,0
	10	4,9	3,4	3,4
	11	9,7	6,0	5,7
	12	1,1	2,0	2,2
	13	2,4	2,5	2,2

Peruspainojen muodostamista varten on ensiksi estimoitu perusjoukon lukumäärä ositteittain master-otoksesta. Peruspaino on muodostettu jakamalla perusjoukkoa kuvaava väestöestimaatti vastanneiden lukumäärällä:

$$d_{k,1} = \frac{\hat{N}_{h,1}}{r_{h,1}}, \quad k \in h, \quad h = 1, \dots, 26 \quad (1)$$

Peruspainoja laskettaessa on yksinkertaisuuden vuoksi oletettu, että vastauskato olisi satunnaisprosessi kussakin ositteessa eikä aiheuttaisi tuloksiin harhaa. Oletus on virheellinen, mutta ei merkitse kovin suurta ongelmaa tässä vaiheessa, koska painot joka tapauksessa kalibroidaan vielä yhdistettäessä toinen tutkimuksen molemmat paneeliosat koko aineistoksi.

Paneeli 2

Tulonjakotilaston otos on poimittu verotusrekisteristä. Ositus on tehty suoraan kohdehenkilön henkilökohtaisen poimintaluokkatiedon mukaan (12 luokkaa, koska luokittelemattomia ei voi esiintyä). Alueositusta ei ole käytetty poimintavaiheessa. Siten peruspainot voidaan muodostaa suoraan henkilökohtaisen poimintaluokkatiedon mukaan jakamalla rekisterin ilmoittama perusjoukon lukumäärä vastanneiden lukumäärällä:

$$d_{k,2} = \frac{N_{h,2}}{r_{h,2}}, \quad k \in h, \quad h = 1, \dots, 12 \quad (2)$$

Otoskoko on korvattu vastanneiden lukumäärällä samalla tavalla kuin ensimmäisen paneelin osalta on esitetty.

Koko otoksen yhdistetyt painot kalibrointia käyttäen

Peruspainot tuottavat yhtäläisen väestön kokonaismäärän, mutta melko vinot jakaumat alue-, sukupuoli- ja ikärakenteen suhteen. Suurin harha aiheutuu 15–17-vuotiaiden puuttumisesta 2. paneeliosasta. Peruspainot kalibroitiin yhdistämisvaiheessa siten, että lopputuloksena saadaan oikeat jakaumat näiden muuttujien suhteen. Sen sijaan otoksen poiminnassa käytettyjen poimintaluokkatietojen suhteen reunajakaumien täsmentämistä ei voida tehdä, koska luokkien lukumäärät poikkeavat toisistaan: ensimmäisessä paneeliosassa on yksi luokkataso enemmän kuin toisessa.

Painojen kalibroinnissa peruspainoja muunnetaan siten, että niiden avulla estimoidaan ensin sukupuoli-, ikä- ja aluemuuttujien jakaumat. Kalibroitaessa tarvitaan etäisyysmittaa, jonka odotusarvo on χ^2 -testin odotusarvoa muistuttavaa muotoa: $E_p \{ \sum_s (w_k - d_k)^2 / d_k \}$. Muunnetut painot halutaan pitää lähellä alkuperäisiä sisällytmistodennäköisyyksiin perustuvia painoja (peruspainoja), koska useimmat alkioiden poiminnassa käytetyt sisällytmistodennäköisyyteen perustuvat estimaattorit ovat asetelman suhteen harhattomia (Deville ja Särndal 1992, 377).

Olkoon \mathbf{x} apumuuttujien vektori ja y tutkimusmuuttuja. Apumuuttujien kokonaismäärää käytetään ensin painojen laskemiseen:

$$\sum_s w_k \mathbf{x}_k = \sum_U \mathbf{x}_k = \mathbf{t}_x \quad (3)$$

jossa oikea puoli eli perusjoukon summatiedot ovat tunnetut.

Tavoitteeseen päästään minimoimalla etäisyysmittaa ehdon (3) vallitessa (olettamalla, että otanta-asetelma on s). Raking-menetelmää käytettäessä etäisyysmitta on $w_k \log(w_k/d_k) - w_k + d_k$.

Minimointitehtävän ratkaisu johtaa kalibroituihin painoihin w_k . Painot lasketaan iteroimalla minimointifunktiota ja käyttämällä Lagrangen kertoimia. Kokonaismäärän estimaattori kalibroituja painoja käyttäen palautuu regressioestimaattoriin:

$$\hat{\mathbf{t}}_{yreg} = \sum_s w_k y_k = \hat{t}_{y\pi} + (\mathbf{t}_x - \hat{\mathbf{t}}_{x\pi})' \hat{\mathbf{B}}_s \quad (4)$$

missä $\hat{t}_{y\pi}$ on asetelmaperusteinen kokonaismäärän estimaattori ja erotusermi kuvaa reunajakaumien täsmäntämisestä tulevaa lisätekiötä. Kalibrointitapauksessa kertoimia \mathbf{B} ei tarvitse eksplisiittisesti ratkaista (ns. ei-balansoitu ANOVA-malli). Käytännössä kalibrointi parantaa väestötietojen osuvuutta ja tutkimusmuuttujista sellaisten muuttujien estimaatteja, joilla on riippuvuutta apuna käytettyjen muuttujien kanssa.

Painojen kalibroinnissa käytettiin seuraavia demograafisia reunajakaumia: väestön jakautuminen läänien (pääkaupunkiseutua käsiteltiin kuten lääniä), seuraavien ikäryhmien: 15–17, 18–19, 20–29, 30–39, 40–49, 50–64, 65–74, 75+, sekä sukupuolen mukaan. Laitosväestö ja muu 900-ryhmään kuuluva väestö oli vähennetty reunajakaumista.

Painojen jakauma

Kalibrointi pienentää usein alkuperäisten asetelmapainojen vaihtelua. Elinolotutkimuksessa ei käy niin, vaan variaatiokerroin kasvaa jonkin verran (mutta vaihteluväli supistuu). Vaihtelun lisääntyminen aiheutuu yhtäältä paneelien erilaisista poimintatavoista ja toisaalta melko suurista sisältymistodennäköisyyksien eroista ositteiden välillä. Varsinkin nuorimpien ikäluokkien esiintyminen vain uudessa paneeliosassa lisää painojen vaihtelua.

Taulukko 4.2. Elinolotutkimuksen painojen tunnuslukuja

Tunnusluku	Asetelma-painot	Kalibroidut painot yht.	Kalibroidut painot	
			1 paneeli	2 paneeli
Vastanneiden lkm	8 650	8 650	4 321	4 329
Keskiarvo	468,1	468,1	479,0	457,2
Variaatiokerroin	50,9	54,2	59,2	48,0
1. kvartiili	255,8	246,8	249,2	244,9
Mediaani	488,6	480,1	477,2	480,4
3. kvartiili	594,6	609,9	664,8	592,3
Mimimi	86,9	74,3	110,0	74,3
Maksimi	2 494,4	2 312,4	1 914,9	2 312,4
Vaihteluvälin pit.	2 407,5	2 238,1	1 804,9	2 238,1

4.3 Kotitalouspainojen rakentaminen

Kotitalouskohtaiset painot muodostuvat hiukan eri tavalla kuin henkilökohtaiset painot. Kullakin kotitaloudella todennäköisyys sisältyä otokseen vaihtelee. Painojen rakennusperiaatteet kuvataan erikseen kummallekin paneeliosalle. Esitys jää kotitalouspainojen osalta kuvaukseksi. Painotus tehdään yhdessä tulonjakotilaston painotuksen kanssa, jotta kotitalouksien jakaumat vastaisivat eri tutkimuksissa toisiaan. Rekisteriviiveiden vuoksi työ tehdään alkuvuodesta 1995 ja raportoidaan erikseen.

Paneeli 1

Uudessa paneeliosassa sisällymisdennäköisyys on sitä suurempi mitä useampia 15 vuotta täyttäneitä jäseniä asutokuntaan on kuulunut otosta poimittaessa.

Painokerroin w on kullekin aineistoon hyväksytylle kotitaloudelle muotoa

$$w_k^a = \frac{1}{\pi_{s,k}^a * \pi_{r,k}^a} \quad (5)$$

Lauseke voidaan edelleen hajottaa tekijöihinsä. Indeksillä s viitataan poimintatodennäköisyyteen, joka on verrannollinen kunkin talouden 15 vuotta täyttäneiden jäsenten lukumäärään. Merkitään näiden henkilöiden lukua k :nessä taloudessa symbolilla m ja vastaavasti perusjoukon ositteella symbolilla M . Silloin $\pi_{s,k} = (n_h m_{hk}) / M_h$. Indeksillä r viitataan vastaustodennäköisyyteen, joka voidaan ratkaista esimerkiksi painotusluokkien avulla ($\pi_r = r_h / n_h$) tai mallittamalla kotitalouskohtaisia vastaustodennäköisyyksiä logistisen regressiomallin avulla.

Paneeli 2

Vanhassa paneeliosassa kunkin asutokunnan kaikkien verotustietueen omaavien jäsenten henkilökohtaiset sisällymisdennäköisyydet on ensin summattu yhteen. Ne perustuvat henkilökohtaiseen poimintaluokkaan, joten kotitalouden jäsenten sisällymisdennäköisyydet voivat poiketa toisistaan. Muuten paino on samanlainen kuin edellä on esitetty.

Painojen kalibrointi

Painot yhdistetään molemmista paneeleista ja kalibroidaan niin, että kotitalouskohtaiset jakaumat vastaavat mahdollisimman hyvin eri rekisterien perusteella laskettuja kokonaistietoja. Lisäksi kotitalouksien jäsenten ikä- ja sukupuolirakenne täsmennetään väestötietojen mukaiseksi.

4.4 Keskivirheiden laskeminen

4.4.1 Henkilökohtaisten muuttujien keskivirheiden laskeminen

Deville ja Särndal suosittavat varianssin laskemista eräällä yleistetyllä regressioestimoinnin kaavalla (mt. 380). Yleisesti käytössä oleviin otantatutkimusten estimointiin kehitettyihin ohjelmiin mainittu kaava ei vielä sisälly ja sen ohjelmointi on melko työlästä yksittäisille muuttujillekin. Varianssia voidaan kuitenkin approksimoida yleisemmällä ositetun otannan estimointiin tarkoitettulla kaavalla, joka sisältyy muiden muassa SUDAAN- ja PC CARP-ohjelmistoihin. Kokonaismäärän varianssin estimaattori on muotoa:

$$V(\hat{t}_y) = \sum_h N_h^2 \frac{1-n_h/N_h}{n_h} \cdot \frac{1}{n_h-1} \sum_k (y_k - \bar{y}_h)^2 \quad (6)$$

Ositetun otannan varianssikaavan käyttäminen approksimaationa on perusteltua kahdesta syystä. Ensinnäkin yleistettyä raking-menetelmää voidaan kutsua epätäydelliseksi jälkiositukseksi. Erona (täydelliseen) jälkiositukseen on se, että apumuuttujien yhteisjakaumaa ei tunneta perusjoukossa, jolloin joudutaan käyttämään estimaatteja \hat{N}_h . Ja toiseksi Särndalin et al. suosittelema regressioestimointiin perustuva varianssiapproksimaatio tuottaa yleensä samaa suuruusluokkaa olevat varianssit kuin jälkiositus.

Tämän tutkimuksen varianssiestimaattoria approksimoidaan sellaisella estimaattorilla, jossa ositteina ovat pelkät kalibroinnissa käytetyt väestöryhmät. "Suositeltavassa approksimaatiossa" ositteita syntyy teoreettisesti $13 * 8 * 2$ eli 208. Muutama solu osoittautui kuitenkin tyhjäksi tai liian vähän havaintoja sisältäväksi (minimivaatimus varianssin laskemiseksi on 2 alkioita solussa – suositus on yleensä 20). Varsinkin Ahvenanmaan maakunnan ositteiden lukumäärää jouduttiin luhistamaan, jotta ositteiden alkioiden lukumäärä saatiin suuremmaksi. Lopullinen ositteiden lukumäärä oli 196. Varianssi lasketaan palauttaen tyyppisen kaavan mukaisesti, jolloin keskivirheet voidaan laskea suoraan painoja käyttämällä. Keskivirheet on laskettu SUDAAN-ohjelmistolla (Shah et al. 1993).

Varianssiapproksimaation ominaisuuksia testattiin vertaamalla tuloksia mahdollisimman tarkasti otanta- ja painotusasetelmaa jäljittelevään approksimaatioon. "Tarkassa approksimaatiossa" poimintavaiheen ositteet on otettu huomioon, painot on laskettu kussakin ositteessa ja lopuksi on sovellettu jälkiositusta. Jälkiositteina ovat edellä mainitut 196 väestöryhmäositetta. Tarkka approksimaatio tuottaa systemaattisesti hiukan pienemmät keskivirheet kuin suositeltava approksimaatio, mutta erot eivät ole yleensä kovin suuria. Vertailu tehtiin viidelle elinolututkimuksen muuttujalle.

Taulukko 4.3. Elinolotutkimuksesta poimittujen muuttujien suhteellisia keskivirheitä (keskivirhe jaettuna parametrin estimaatilla) kahden eri varianssiapproksimaation avulla laskettuna

Muuttuja		Tarkka approksimaatio	Suosittelava approksimaatio
Ystävien lukumäärä	- kokonaismäärä	1,48 %	1,61 %
	- keskiarvo	1,47 %	1,51 %
Onko pitkäaikainen sairaus ? (K. 97)			
vastaus "kyllä"	- kokonaismäärä	1,20 %	1,38 %
	- suht. osuus	1,20 %	1,25 %
Rajoittaako sairaus työntekoa ? (K. 104)			
vastaus "suuresti"	- kokonaismäärä	3,65 %	3,84 %
	- suht. osuus	3,61 %	3,73 %
Millainen on terveydentila ? (K. 96)			
vastaus "keskinkertainen"			
	- kokonaismäärä	1,71 %	1,86 %
	- suht. osuus	1,71 %	1,78 %
Onko ollut kokonaisen päivän tai pidempään syömättä, koska ei ole ollut rahaa ruokaan ? (K. 132e)			
vastaus 1 "kyllä"	- kokonaismäärä	8,96 %	9,15 %
	- suht. osuus	8,96 %	9,14 %
vastaus 2 "ei"	- kokonaismäärä	0,15 %	0,51 %
	- suht. osuus	0,14 %	0,15 %

Tulokset ovat johdonmukaisia yhtä solua lukuun ottamatta. Nälän kokemista koskevassa kysymyksessä suositeltava varianssiapproksimaatio tuottaa kolminkertaisen keskivirheen vaihtoehdolla "ei". Syynä on oletettavasti se, että kysymyksen jakaumat poikkeavat toisistaan eri paneeliosissa. Paneelin vaikutusta ei kyetä ottamaan suositeltavassa approksimaatiossa huomioon. Toisaalta keskivirheen suuruus ei aiheuta kovin suurta ongelmaa, koska kiinnostuksen kohteena on yleensä kysymyksen "kyllä"-vastaus. Siinä vastaavaa ongelmaa ei esiinny, vaikka estimaatit poikkeavat selvästi toisistaan: 1. paneeliosasta laskettu estimaatti on 71 300 ja 2. paneeliosasta 57 400 (yhteenpainotettu estimaatti on 64 000). Eri paneeliosista lasketut estimaatit mahtuvat niukasti toistensa luottamusväleihin. Ero aiheutuu varsinaisesti siitä, että vanhassa paneeliosassa naiset ovat raportoineet huomattavasti vähemmän nälän kokemista kuin uudessa paneeliosassa. Naisilla toisen paneeliosan estimaatti on noin 16 000, kun se ensimmäisessä paneeliosassa on 29 000. Miehillä ei vastaavaa eroa ole.

Hiukan keskivirhettä yliarvioivaa estimaattoria voidaan pitää hyväksyttävänä – varsinkin kun otanta- ja mittausvirheiden vaikutus vaihtelee kahden paneeliosan välillä. Ainoa mahdollinen haitta on koskee hypoteesin testausta, jossa varianssin yliarviointi voi johtaa konservatiiviseen testiin. Yleisimmissä tilasto-ohjelmistoissa keskivirheitä voidaan laskea vain keskiarvoille. Estimaattorit perustuvat kuitenkin oletukseen, että otos on poimittu yksinkertaisella satunnaisotannalla äärettömästä perusjoukosta ja että havainnot ovat identtisesti jakautuneita sekä toisistaan riippumattomia (IID-oletus).

Vertailun vuoksi SAS-ohjelmistolla laskettu keskiarvon suhteellinen keskivirhe muuttujalle ystävien lukumäärä ilman painotusta on 1,17 % (painojen kera 1,25 %). Se on pienempi kuin otanta-asetelman huomioon ottavalla tavalla laskettu keskivirhe 1,5 %. Keskivirheen aliarviointi voi johtaa liian liberaaliin testiin. Tässä esimerkissä IID-oletus ei tuota kovin paljon virheellisiä luottamusvälejä:

	keskiarvo	95 % luottamusväli
<i>IID</i> painottamatta	4,80	4,69 – 4,91
<i>IID</i> painottaen	4,86	4,74 – 4,98
suositeltava appr.	4,86	4,71 – 5,00

4.4.2 Kotitalouskohtaisten keskivirheiden laskeminen

Kotitalouskohtaisten keskivirheiden laskemisessa tultaneen tukeutumaan Horvitz-Thompson-tyyppiseen varianssiapproksimaatioon, jossa sovelletaan Taylorin sarjakehitelmää. Useimmat yleisesti käytössä olevat otantavirheiden laskentaan kykenevät ohjelmat perustuvat juuri Taylorin linearisointiin (mm. SUDAAN). Tulokset raportoidaan kotitalouskohtaisten painojen yhteydessä alkuvuodesta 1995.

4.5 Harhan arviointi

Harhalla tarkoitetaan tilastotieteessä tutkittavan parametrin odotusarvon poikkeamaa todellisesta arvosta. Harhan merkitys tulee paremmin ilmi keskineliövirheen (MSE) lausekkeesta:

$$MSE(\hat{\theta}) = V(\hat{\theta}) + [B(\hat{\theta})]^2 = V(\hat{\theta}) + [E(\hat{\theta}) - \theta]^2 \quad (7)$$

Keskineliövirhe palautuu varianssiksi harhattoman estimaattorin tapauksessa. Harhaiselle estimaattorille muuttujan keskivirhe pitää laskea keskineliövirheen neliöjuurena. Useimmat tutkimustyössä käytettävät estimaattorit ovat luonnollisesti harhattomia. Kalibrointiestimaattori on asympotoottisesti harhaton (Deville ja Särndal 1992). Useimmiten harha on pieni, mutta se ei aina ole koko totuus. Estimaattorien ominaisuudet arvioidaan täydelliselle aineistolle, jossa ei ole katoa.

Miltei kaikkien otantatutkimusten tapaan elinolututkimuksessa on kuitenkin harhaa, joka aiheutuu kadosta. Jos kato olisi satunnaista kaikkien tutkimusmuuttujien suhteen, sen vaikutus voisi jäädä vähäiseksi. Useimmiten kato on kuitenkin systemaattista joidenkin muuttujien suhteen. Painojen kalibrointimenettely pienentää tulosten harhaisuutta siltä osin kuin kalibroinnissa käytetyt taustamuuttujat selittävät vastaamistodennäköisyyttä. Mutta kuten edellä kävi ilmi, paneeliasetelma tuottaa harhaa ainakin nälän kokemista koskeneeseen kysymykseen. Työttömyyden kokemista koskevaan kysymyksessä harhaa ei juuri ilmennyt verrattaessa tulosta työvoimatutkimuksen estimaatteihin. Sen sijaan arkaluontoisemmissa asioissa, kuten laman vaikutuksia arvioitaessa (esimerkiksi toimeentulotukea koskevassa kysymyksessä, kpl 7.4) tulos jäi alipeittäväksi. Vastaavia ongelmia saattaa esiintyä muidenkin kiinnostuksen kohteena olevien muuttujien tapauksessa.

4.6 Vertailu vuoden 1986 elinolutkimuksen otanta-asetelmaan

Vuoden 1986 elinolutkimuksen otos oli henkilöotos. Se poimittiin väestön keskusrekisteristä käyttäen alueositusta (lääniositus), alkiot poimittiin kussakin ositteessa systemaattisella satunnaisotannalla. Systemaattinen poiminta tehtiin kotipaikkatunnuksen suhteen lajitellusta rekisteristä. Näin ollen otos oli kussakin ositteessa itsepainottuva.

Edellisessä elinolutkimuksessa sovellettiin huomattavasti yksinkertaisempaa otanta-asetelmaa kuin vuoden 1994 tutkimuksessa. Vaikka myös edellisen elinolutkimuksen aineistoa käsiteltäessä suositettiin painoja käytettäväksi, monet käyttäjät "unohtivat" painotuksen. Ositus pienentää usein keskivirheitä, joten menettely ei johtanut keskivirheiden aliarviointiin. Sen sijaan koko väestöä ja sen osajoukkoja koskevat piste-estimaatit eivät välttämättä tulleet oikein lasketuiksi.

Tämän tutkimuksen otanta-asetelma vaatii painotuksen käyttämistä ja otanta-asetelman huomioon ottamista analyysissä. Painottamattomien väestötason estimaattien poikkeamat painotetuista ovat suuremmat kuin vuonna 1986. Mutta vielä suurempi tarve painotukselle aiheutuu keskivirheiden laskemisesta. Edellä esitettyjen approksimaatioiden avulla voidaan tulosta verrata yksinkertaisen satunnaisotannan tuottamiin tuloksiin. Vertailu voidaan tehdä käyttämällä asetelmakertoimia (ks. Kish 1965, 257–259, Särndal 1992, 491–494). Kun asetelmakerroin on ykkösen suuruinen, käytetty asetelma on yhtä tehokas kuin yksinkertainen satunnaisotanta. Vastaavasti tehottomampi asetelma saa yli ykkösen olevia deff-arvoja.

Elinolutkimuksen melko monimutkainen otosasetelma tuottaa yli ykkösen suuruisia asetelmakertoimen arvoja. Suositeltavaa varianssiapproksimaatiota käyttämällä asetelmakertoimen arvot ovat tyypillisesti välillä (1,1–2,0). Kokonaismäärien estimaateille asetelmakerrointen arvot ovat yleensä suurempia kuin osamäärille (keskiarvoille, suhteellisille osuuksille ym.).

Yksinkertaisen satunnaisotannan kaavoihin perustuvia keskivirhekaavoja ei pidä soveltaa elinolutkimuksen aineistoon, koska deff-estimaatit ovat ykköstä suurempia. Lisäksi asetelmakertoimen arvo vaihtelee muuttujasta toiseen. Siten yksinkertaiseen satunnaisotantaan perustuvien kaavojen käyttö aliarvioisi keskivirheitä yleensä ja saattaisi johtaa virheellisen johtopäätökseen testattaessa kiinnostuksen kohteena olevaa hypoteesia (ks. esim. Lehtonen et al. 1992 tai Pfeffermann 1993).

Lähteet

Deville, J.-C., and C.-E. Särndal. 1992. Calibration Estimators in Survey Sampling. *Journal of the American Statistical Association*, vol. 87, No. 418, 376–382.

Deville, J.-C., C.-E. Särndal and O. Sautory. 1993. Generalized Raking Procedures in Survey Sampling. *Journal of the American Statistical Association*, vol. 88, No. 423, 1013–1020.

Kish, L. 1965. *Survey Sampling*. New York: John Wiley & Sons.

Lehtonen, R., K. Nissinen ja E. Pahkinen. 1992. Tilastollinen analyysi ryväsotantaan perustuvissa frekvenssiaineistoissa. *Jyväskylän yliopiston tilastotieteen laitoksen julkaisuja* nro 16. Jyväskylä.

Pfeffermann, D. 1993. The Role of Sampling Weights when Modeling Survey Data. *International Statistical Review*, Vol. 61, No. 2, 317–337.

Sautory, O. 1993. La macro CALMAR. Redressement d'un échantillon par calage sur marges. *I.N.S.E.E., Série des documents de travail* n° F 9310. Paris: I.N.S.E.E.

Shah, B.V., B.E. Barnwell, P.N. Hunt, and L.M. LaVange. 1993. *SUDAAN User's Manual, Release 6.34*. Research Triangle Institute. North Carolina.

Särndal, C.-E., B. Swensson and J. Wretman. 1992. *Model Assisted Survey Sampling*. New York: Springer-Verlag.

LIITE. Poimintaluokka-muuttujan kuvaus

POILU

- 1 Palkansaajat 0–93000 mk
- 2 Palkansaajat 93001–126000 mk
- 3 Palkansaajat 126001–192000 mk
- 4 Palkansaajat 192001+ mk
- 5 Yrittäjät 0–120000 mk
- 6 Yrittäjät 120001+ mk
- 7 Maanviljelijät 0–93000 mk
- 8 Maanviljelijät 93001+ mk
- 9 Eläkeläiset 0–65000 mk
- 10 Eläkeläiset 65001+ mk
- 11 Muut 0–70000 mk
- 12 Muut 70001+ mk
- 13 Poimintaluokka-tieto puuttuu (vain paneeli 1)

5 ELINOLOTUTKIMUKSEN KATO

5.1 Tiivistelmä

Elinolotutkimus 1994:n (Elo94) otos käsitti 11 843 suomalaista, jotka olivat täyttäneet 15 vuotta. Tutkimuksen vastamisprosentti oli 73. Aineisto sisältää 8650 henkilön, väestön tasolle painotettuna 4 048 816 suomalaisen vastaukset. Haastattelu tehtiin Tilastokeskuksen tulonjakotilaston otokselle talvella ja keväällä 1994.

Vuonna 1986 tehdyn elinolotutkimuksen vastamisosuus oli 87 prosenttia. Kadon kasvu johtuu monesta tekijästä, mm. kahden tutkimuksen yhdistämisestä, paneeliase-
telmasta ja kieltäytymisten yleisestä kasvusta sekä haastateltavien tavoitettavuuden vaikeutumisesta. Yleisesti ottaen kato on varsin tasaista eri väestöryhmissä. Vähintään viisi prosenttiyksikköä keskimääräistä alempi oli vastaamisosuus pääkaupunki-
seudulla, 75-vuotta täyttäneillä, eronneilla miehillä ja henkilöillä, jotka eivät olleet suorittaneet mitään tutkintoa sekä toimeentulotukea saaneilla. Näissäkin ryhmissä poikkeama keskimääräisestä vastaamisosuudesta oli alle 10 prosenttiyksikköä.

5.2 Kadon merkityksestä hyvinvointitutkimuksessa

Kato on yksi haastattelututkimuksen mittausvirhettä aiheuttava tekijä. Jos tiettyjen erityisryhmien vastaukset jäävät muuta väestöä useammin saamatta, tämä saattaa aiheuttaa harhaa tulosten tulkintaan. Väestöjakaumien uudelleen painotukset, jotka korjaavat kadon vinoutta — joita Elo94:äänkin on tehty — eivät välttämättä poista kadon aiheuttamaa virhettä tuloksissa jonkin muun muuttujan suhteen. Esimerkiksi, jos huono-osaiset jäävät muita väestöryhmiä useammin katoon, ei demograafisiin muuttujiin tehty katokorjaus välttämättä tasapainota heidän aliedustustaan, vaan tuloksista saatetaan tehdä johtopäätös, että huono-osaisten osuus on pienempi kuin mitä se todellisuudessa on.

Elo94:ssa ihanteellinen tilanne tulosten vertailtavuuden kannalta olisi sellainen, että kato vuoden 1986 tutkimukseen verrattuna olisi suunnilleen samaa suuruusluokkaa. Tämä tavoite ei toteutunut. Kato oli vuonna 1986 13 %, vuonna 1994 27 % netto-otoksesta. Siksi kadon rakennetta on tässä raportissa selvitetty verraten seikkaperäisesti. Aineistoa käyttävän tutkijan olisi lisäksi oman ilmiöalueensa pohjalta erikseen pohdittava kadon mahdollisia vaikutuksia niin haastattelutuloksiin kuin niiden vertailtavuuteen Elo86:een (Elo86:n kadosta ks. Ahola ym. 1988 — käsillä olevan raportin luvussa 5.14 on verrattu eräitä keskeisiä Elo86:n katoon liittyviä tietoja Elo94:ään).

Tässä luvussa tutkimustehtävänä on kuvata kadon määrää ja rakennetta eri väestöryhmissä sekä verrata katoa Elo86:n katoon. Koska vastaajan sosiaalisella asemalla on keskeinen merkitys hyvinvointia tutkittaessa, ja sosiaalisesti epävarmassa asemassa olevien väestöryhmien on havaittu olevan muita ryhmiä haluttomampia osallistumaan elämäänsä kartoittaviin haastattelututkimuksiin (myös hyvin korkeassa asemassa olevien ryhmässä kato on usein keskimääräistä suurempi), sosiaalisen aseman yhteyttä vastaamiseen on selvitetty useampien muuttujien avulla (mm. koulutus, sosiaalinen asema, tulot). Perinteisten taustamuuttujien lisäksi Elo94:n tuloksiin liitettiin Tilastokeskuksen "Iamaloukku"-aineisto. Se kuvaa kotitalouksia, joissa vuoden 1992 aikana on ollut joko talouden päämies tai hänen puolisonsa työttömänä, joiden tulot alittivat toimeentulotukirajan, jotka olivat saaneet toimeentulotukea, tehneet kon-

kurssin tai olivat ylivelkaantuneita tai velkasa-neerauksessa. Näillä muuttujilla saadaan lisätietoa heikossa taloudellisessa asemassa olevien osallistumisesta haastateluun.

5.3 Kadon määritelmä

Kato luokitellaan usein yksikkökatoon ja eräkatoon (Groves 1989). Yksikkökadossa perusjoukon alkioista ei haastattelussa saada mitään tietoja tai ne jäävät niin puutteelliseksi, että haastatelu hylätään. Eräkadossa joihinkin kysymyksiin ei saada vastausta. Kokonaiskato on tietyn kysymyksen kohdalla sen yksikkö- ja eräkadon summa. Tässä selvityksessä tarkastellaan saatuja vastauksia yksikkökadon näkökulmasta.

Elo94:ssä osa kohdehenkilöitä ja heidän kotitalouttaan koskevia tietoja saadaan rekistereistä, joten periaatteessa täydellistä yksikkökatoa ei esiinny. Rekisteritietoja on saatu Väestön keskusrekisteristä, mm. sukupuoli, ikä, siviilisääty, asuinkunta. Tilastokeskuksen tutkintorekisteristä on poimittu koulutusta ja verorekisteristä tuloja koskevia tietoja. Näitä tietoja on tässä raportissa käytetty kadon jakautumisen arvioinnissa.

Käytännössä haastattelututkimuksen katoon kuuluvat henkilöt, joilta ei ole saatu haastattelua. Kato on esitetty taulukossa 5.1 bruttomääräisenä, mikä tarkoittaa sitä, että katoon on luettu myös ylipeitto. Ylipeittoon kuuluvat kuolleet, pysyvästi ulkomaille muuttaneet sekä pysyvästi laitoshoidossa olevat henkilöt. Ylipeittoa ei lasketa otokseen kuuluvaksi, koska tutkimuksen kohteena eli perusjoukkona on maassa asuva, ei-pysyvässä laitoshoidossa oleva väestö eli kyseessä on väestörekisterin päivityksestä johtuva viive. Tästä syystä varsinainen tai lopullinen otos saadaan vähentämällä ylipeitto alkuperäisestä otoskoosta.

Tässä raportissa kato (nettokato) on taulukkoa 5.1 lukuunottamatta laskettu lopullisesta otoskoosta.

Toinen peittovirhe on alipeitto. Alipeittoon kuuluu kohde, joka ominaisuuksiensa puolesta sisältyy tutkimuksen perusjoukkoon, muttei kuitenkaan otantakehikkoon, Elo94:ssä rekisteriin, josta otos on poimittu. Esimerkkinä alipeitosta on henkilö, joka on vastikään muuttanut maahan, mutta jonka muuttotietoja ei vielä ole viety rekisteriin. Väestön keskusrekisterin päivitysviive on niin pieni, ettei alipeitto aiheuta mainittavaa virhettä otokseen.

5.4 Otokoko, kadon suuruus ja kadon syyt

Elo94 tehtiin Tilastokeskuksen tulonjakotilaston kaksivaiheista paneeliotosta käyttäen siten, että Elo94:n otos muodostui kahdesta tulonjakotilaston paneelistä, jotka haastateltiin talvella ja keväällä 1994. Tästä otoksesta osa (6 068 henkilöä) haastateltiin ensimmäisen kerran vuonna 1993. Vuonna 1994 tämä osa otoksesta haastateltiin uudestaan siten, että vain ne kohteet, joilta oli vuonna 1993 saatu haastatelu (5 063 kohdetta), lähetettiin kentälle. Lisäksi osa Elo94:n haastateltavista oli tulonjakotutkimuksessa vuonna 1994 mukana ensimmäistä kertaa (6 025 henkilöä). Alkuperäinen otoskoko oli Elo94:ssä yhteensä 12 093 henkilöä, kun vuonna 1993 kadoksi jääneet kohteet (1 005 henkilöä) lasketaan mukaan.

Hyväksytyt haastattelut saatiin yhteensä 8 650, joten vastausprosentti oli 73,0. Varsinaisesta otoskoosta on tällöin vähennetty ylipiitto, joka käsitti kuolleet (98 henkilöä), ulkomaille pysyvästi muuttaneet (56 henkilöä) sekä pysyvästi laitoksiin sijoitetut (92 henkilöä). Lopullinen otoskoko oli näin ollen 11 843 henkilöä.

Kato on Elo86:een verrattuna kasvanut kaksinkertaiseksi. Suurempi kato ei liity pelkästään yleiseen vastaamishalukkuuden vähenemiseen, jota on myös ollut havaittavissa, vaan johtuu ainakin osittain tutkimusasetelmasta. Yksi syy Elo94:n aikaisempaan korkeampaan katoon on se, että tulonjatkok tutkimus on tehty puhelimitse tai jollekin muulle henkilölle kuin kohdehenkilölle, eikä varsinaista kohdehenkilöä ole Elo94:een tavoitettu. Tällaisia kohteita oli 559 henkilöä (4,7 % netto-otoksesta).

Otokseen sisältyi Helsingin alueelta 1 001 henkilön lisäotos. Koska kato pääkaupunkiseudulla on suurempi kuin muualla maassa, kato kasvaa myös koko otoksen tasolla.

Vuonna 1993 ensimmäistä kertaa haastateltujen paneelissa ei ollut mukana 15-16-vuotiaita. Nuoret osallistuvat yleensä muuta väestöä aktiivisemmin haastattelututkimuksiin, joten koko tutkimuksen kato saattaa tästäkin syystä hieman kasvaa verrattuna tilanteeseen, jossa kyseinen ikäryhmä olisi edustettuna.

Kieltäytyneitä oli koko aineistossa Elo94:ssä 21,9 % lopullisesta otoksesta. Elo86:ssa kieltäytyi 11,1 % otoksesta, mikä on jokseenkin saman verran kuin tulonjakotilaston kieltäytyneiden osuus vuoden 1993 ensimmäisessä paneelissa (688 henkilöä, 11,7 % otoksesta). Vuonna 1994 ensimmäistä kertaa otokseen tullessa paneelissa kieltäytyneiden osuus netto-otoksesta oli 22,5 %. Kieltäytymisten kasvu johtunee kahden erilaisen tutkimuksen yhdistämisestä sekä haastatteluun osallistumismyönteisyyden heikkenemisestä, joka ainakin osittain johtunee taloudellisesta lamasta.

Elo94:ssä jäi tavoittamatta 4,7 % lopullisesta otoksesta, Elo86:ssa 1,8 % eli kato on kasvanut sekä kieltäytymisten että tavoittamatta jääneiden kohdalla. Tavoittamatta jääneiden suurempi osuus vuoden 1994 tutkimuksessa johtunee lyhyemmästä kenttätyöajasta ja myös siitä että vuoden 1986 tutkimuksessa pyrittiin eri tavoin vähentämään katoa (mm. paikkakuntaakohtaisilla haastattelijoiden muodostamilla katoryhmillä).

Taulukko 5.1 Haastattelun lopputulos ja bruttokato (%)

Haastattelun lopputulos	Paneeli			Koko otos n	%
	1993/ uusi	1994/ vanha	1994/ uusi		
Yhteensä	(6068)	5063	6025	12093	100
Saatu haastattelu	5063	4329	4321	8650	71,5
Kieltäytyminen yleensä	535	305	742	1582	13,1
Kieltäytyminen ajanpuutteen vuoksi	38	80	228	346	2,9
Periaatekieltäytyminen	48	9	101	158	1,3
Kieltäytyminen sairauden vuoksi	28	53	110	191	1,6
Kieltäytyminen tutkimuksen aiheen vuoksi	18	5	13	36	0,3
Aikaa ei saatu sovituksi	21	22	58	101	0,8
Joku kielsi osallistumisen	0	3	9	12	0,1
Käyntihaastattelu ei sopinut	0	96	74	170	1,4
Ei tavoitettu	152	59	193	404	3,3
Osoite tuntematon	29	9	35	73	0,6
Tilapäinen poissaolo	13	26	37	76	0,6
Tilapäisesti laitoksessa	4	1	1	6	0,1
Hylätty Tilastokeskuksessa	6	0	0	6	0,1
Kato kieliongelman vuoksi	2	5	19	26	0,2
Muu kadon syy	5	1	0	6	0,1
Ylipeitto					
Kuollut	46	33	21	100	0,8
Pysyvästi ulkomailla	22	8	28	58	0,5
Pysyvästi laitoksessa	38	19	35	92	0,8

Taulukon 5.1 ensimmäinen sarake (1993/uusi) sisältää vuonna 1993 ensimmäistä kertaa tulonjakotilastoa varten poimitun koko otoksen (6068 kohdetta). Vuoden 1993 haastatteluissa jäi katoon 1005 kohdetta, jotka automaattisesti ovat myös Elo94:n katoa, vaikkei tällöin Elo94:n haastatteluja tehtykään. Taulukon toisessa sarakkeessa (1994/vanha) ovat kohteet, joilta vuonna 1993 saatiin haastattelu. Tämä paneeli haastateltiin uudestaan vuonna 1994 samaan aikaan kun tulonjakotilaston uusi paneeli (1994/uusi).

Keskeinen osa kadon kasvusta johtuu kieltäytymisten lisääntymisestä. Kieltäytymiset on taulukossa 5.1 luokiteltu eri syihin, joita voidaan pitää suuntaa antavina, sillä tarkkaa kadon syytä ei aina saada selville. Ilmeistä kuitenkin on, että kahden eri tyyppisen tutkimuksen yhdistäminen on lisännyt kieltäytymisten määrää, koska vuoden 1994 uuden paneelin kieltäytymisten määrä oli lähes kaksinkertainen vuoden 1993:n uuteen paneeliin verrattuna. Toisaalta myös syksyllä 1993 tehdyn elinolututkimuksen koetutkimuksen, joka oli kooltaan varsin suuri — 1000 henkilöä, kato oli 24 prosenttia, vaikka tämä tutkimus käsitti vain elinolututkimuksen.

Vuonna 1993 ensimmäistä kertaa haastateltujen kadon automaattinen liittäminen vuoden 1994 haastattelujen katoon oli ongelmallista "todellisen" kadon laskemisen kannalta siksi, että haastattelusta tällöin kieltäytyneistä tai tavoittamatta jääneistä olisi osa saattanut osallistua jälkimmäiseen haastatteluun tai siirtyä ylipeittoon. Koska nämä kohteet on kuitenkin otokseen arvottu, ne on pidetty mukana katoluviissa.

Taulukosta 5.2 alkaen kadolla tarkoitetaan nettokatoa eli katoa, jota laskettaessa ylipeitto on vähennetty alkuperäisestä otoskoosta. Kadon syyt olivat miehillä ja naisilla hieman erilaisia. Vastaamisosuus oli naisilla vajaat kaksi prosenttiyksikköä korkeampi kuin miehillä. Naiset kieltäytyivät hieman miehiä useammin. Miesten tavoittaminen on puolestaan ollut vaikeampaa kuin naisten.

Taulukko 5.2 Kadon syyt miehillä ja naisilla (%)

	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	n
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
MIEHET	72,1	21,5	6,1	0,4	5951
NAISET	74,0	22,4	3,4	0,3	5892

Otoshavaintojen määrä (n) on tämän luvun taulukoissa painottamattomana. Varsinaisia tuloksia esitettäessä painoja on aina käytettävä.

Elinolotutkimuksen haastattelun loppupuolella (K128) vastaajan täytettäväksi annettiin elämänhallintaa koskeva kyselylomake. Siihen vastasi 8 373 henkilöä, kuitenkin niin että "miltä sinusta tuntuu" -kysymyksiin vastasi 8 359 ja lomakkeen toisella puolella olleisiin arvokysymyksiin 8 326 henkilöä.

Haastattelun jälkeen kotitalouteen jätettiin täytettäväksi asumiskysymyksiä käsittelevä kyselylomake, joka palautettiin haastattelijalle. Ellei lomaketta määräaikaan mennessä saatu, haastattelija muistutti kyselystä. Kysely oli myös mahdollista tehdä haastatteluna varsinaisen tutkimuksen jälkeen. Asumiskysymyslomake saatiin 8 470 kohteelta.

Painokertoimet on laskettu saaduille haastatteluvastauksille (8 650 kohdetta), puuttuvat kyselytiedot ovat aineiston eräkatoa.

5.5 Kato eri ikäryhmissä

Nuorimman ja vanhimman ikäryhmän vastaamisosuuksien ero on runsaat 10 prosenttiyksikköä (taulukko 5.3). Muissa ikäryhmissä erot ovat verraten pieniä.

Kieltäytyneiden osuus kasvaa iän lisääntyessä, tavoittamatta jääneiden osuus sen sijaan pienenee. Haastattelusta kieltäytymisiä oli lähes kaksinkertainen määrä 75 vuotta täyttäneiden ikäryhmässä nuorimpaan ikäryhmään verrattuna. Haastateltavan tavoittaminen puolestaan oli vaikeinta kahdessa nuorimmassa ikäryhmässä.

Taulukosta 5.3 havaitaan myös, ettei vastaamisosuus missään ikäryhmässä, ei myöskään eri sukupuolilla, noussut 80:een, joten aineisto on tältä osin melko tasalaatuista. Vastaamisosuus laskee naisilla iän myötä, kuten monissa muissakin haastattelututkimuksissa. Miehillä korkein vastaamisosuus on saavutettu hieman yllättäen 65–74-vuotiailla.

Haastattelusta kieltäytymisten osuus on nuorilla miehillä korkeampi kuin nuorilla naisilla, mutta keski-ikäisistä (45 v.) lähtien naiset ovat kieltäytyneet hieman miehiä useammin.

Vuoden 1986 elinolotutkimuksessa kato oli pienimmillään nuorimmassa ikäluokassa, alle 10 prosenttia sekä miehillä että naisilla. Iän myötä kato kasvoi sekä miehillä että naisilla. 65 vuotta täyttäneillä kato oli vuonna 1986 noin 16 prosenttia.

Taulukko 5.3 Kadon syyt eri ikäryhmissä sekä eri sukupuolilla eri ikäryhmissä (%)

Ikäryhmä	Lopputulos				
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	n
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
15–24	76,1	17,4	6,2	0,3	1412
25–34	73,8	18,1	7,5	0,8	2255
35–44	74,0	21,4	4,3	0,3	2603
45–54	71,5	23,9	4,3	0,3	2378
55–64	72,2	24,6	3,2	0	1688
65–74	74,4	23,0	2,5	0,2	936
75–	65,5	32,4	1,9	0,2	571
MIEHET	72,1	21,5	6,1	0,4	5951
15–24	73,6	19,2	7,1	0	728
25–34	71,0	18,9	9,3	0,9	1161
35–44	72,1	21,3	6,2	0,4	1345
45–54	70,3	23,2	6,1	0,4	1249
55–64	73,0	23,6	3,4	0	878
65–74	78,4	19,2	2,2	0,3	402
75–	67,0	31,4	1,6	0	188
NAISET	74,0	22,4	3,4	0,3	5892
15–24	78,7	15,5	5,3	0,6	684
25–34	76,7	17,2	5,5	0,6	1094
35–44	75,9	21,5	2,3	0,2	1258
45–54	72,8	24,7	2,4	0,1	1129
55–64	71,2	25,8	3,0	0	810
65–74	71,4	25,8	2,6	0,2	534
75–	64,8	32,9	2,1	0,3	383

5.6 Kato tulotason mukaan

Tulotaso kuvaavana muuttujana on käytetty henkilökohtaisia valtion veronalaisia tuloja. Tulomuuttuja sekä kadolle että vastanneille on vuodelta 1992. Taulukosta 5.4, jossa tulot on luokiteltu neljään suunnilleen saman suuruiseen luokkaan, havaitaan, ettei eri tulotasoilla olevien vastaamisosuuksissa ole eroja, lukuunottamatta ylimpään neljännekseen kuluvia, jotka ovat vastanneet muita ryhmiä useammin. Elo86:ssa vastamisosuus oli jokseenkin sama eri tuloluokissa eikä noussut siinä ylimmässä tuloluokassa keskimääräistä korkeammaksi.

Taulukko 5.4 Kadon syyt vastaajan tulotason mukaan (%)

Tuloluokka	Lopputulokset				
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	n
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
0 – Q1	71,9	21,0	6,4	0,7	2824
Q1 – Md.	72,5	22,8	4,4	0,3	2974
Md. – Q3	72,0	24,0	3,9	0,2	3028
Q3 –	75,8	19,9	4,2	0,1	3017

5.7 Kato eri kieliryhmissä

93 prosenttia otoksesta oli suomenkielisiä, kuusi prosenttia ruotsinkielisiä sekä vajaa prosentti muun kielisiä. Suomenkielisten vastaamisosuus on hieman ruotsinkielisiä korkeampi.

Muun kuin suomen- tai ruotsinkielisten kato on jäänyt suureksi. Kadon syytä tarkasteltessa havaitaan, että muun kielisten kieltäytymiset eivät ole yleisempiä kuin suomen- ja ruotsinkielisilläkään, vaan kato syntyy usein "muusta" syystä eli kieliiongelmissä sekä tavoittamattomuuden vuoksi.

Taulukko 5.5 Kadon syyt kohdehenkilön äidinkielen mukaan (%)

Kieli	Lopputulokset				
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	n
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
Suomi	73,5	21,9	4,5	0,1	10991
Ruotsi	70,2	23,2	6,5	0,1	756
Muu	37,5	20,8	15,6	26,0	96

Ruotsinkielisten miesten ja naisten vastaamisosuus on suunnilleen sama. Muun kuin suomen- tai ruotsinkielisten miesten vastaamisosuus oli vain 34 %, naisten 43 %; ryhmän pienen koon vuoksi tällä ei ole vaikutusta tuloksiin.

5.8 Kato eri alueilla

Kato oli suurin Ahvenanmaalla ja pääkaupunkiseudulla, kuten Tilastokeskuksen haastattelututkimuksissa yleensäkin. Keski- ja Itä-Suomessa kato oli keskimääräistä pienempi. Elo86:een verrattuna kato on kasvanut eniten Ahvenanmaalla (28 %-yksikköä), Oulun läänissä (17 %-yksikköä) sekä pääkaupunkiseudulla (16 %-yksikköä). Pohjois-Karjalan läänissä vastaamisosuus oli lähes vuoden 1986 tutkimuksen tasoa (kato kasvoi vain 2 %-yksikköä). Alueelliset erot vastaamisosuuksissa ovat kasvaneet suurimmillaan kaksinkertaiseksi (1986: Kuopion lääni – Pääkaupunkiseutu –11,8 %-yksikköä, 1994: Pohjois-Karjalan lääni – pääkaupunkiseutu –24,2 %-yksikköä).

Taulukko 5.6 Kadon syyt eri alueilla (%)

Alue	Lopputulos				
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	n
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
Pääkaupunkiseutu	63,8	27,5	7,9	0,8	2876
Muu Uudenmaan l.	68,0	25,4	6,5	0,1	890
Turun ja Porin	72,9	22,5	4,4	0,2	1534
Hämeen	72,3	20,7	3,9	0,1	1550
Kymen	76,0	20,0	3,9	0,1	725
Mikkelin	79,2	18,4	2,5	0	485
Pohjois-Karjalan	88,0	10,7	1,3	0	382
Kuopion	83,3	13,9	2,4	0,4	538
Keski-Suomen	80,4	15,9	3,5	0,2	540
Vaasan	78,9	18,9	1,9	0,3	994
Oulun	73,3	23,3	3,3	0,1	888
Lapin	79,1	16,4	4,0	0,5	397
Ahvenanmaa	54,6	38,6	6,8	0	44

Erot miesten ja naisten alueellisissa vastaamisosuuksissa ovat verraten pienet, poikkeuksina Ahvenanmaa (naisilla +28 %-yksikköä), Kuopion lääni (naisilla +8 %-yksikköä) sekä Oulun ja Lapin läänit (naisilla +6 %-yksikköä).

Uudenmaan ja Turun ja Porin lääneissä vastaamisosuus oli kaupungeissa hieman alueiden maaseutua suurempi (samoin Ahvenanmaalla). Muissa lääneissä saatiin maaseudulla korkeampi vastaamisosuus.

Pohjois-Karjalan läänin muissa kunnissa vastaamisosuus oli kaksi prosenttiyksikköä korkeampi vuoden 1994 tutkimuksessa Elo86:een verrattuna.

Taulukko 5.7 Vastamisosuus eri alueilla kuntamuodon mukaan

	Kaupungit		Muut kunnat	
	Vastaamis- osuus (%)	Otoskoko	Vastaamis- osuus (%)	Otoskoko
Yhteensä	70,7	7868	77,8	3975
Pääkaupunkiseutu	63,8	876	-	-
Muu Uudenmaan l.	70,1	418	66,1	472
Turun ja Porin	73,4	995	72,4	536
Hämeen	74,1	971	77,0	582
Kymen	73,2	497	82,0	228
Mikkelin	78,7	202	79,5	283
Pohjois-Karjalan	84,2	196	91,9	186
Kuopion	80,9	303	86,4	235
Keski-Suomen	76,2	286	85,0	254
Vaasan	77,6	518	80,3	476
Oulun	70,5	414	75,7	474
Lapin	72,9	177	84,1	220
Ahvenanmaa	60,0	15	51,7	29

5.9 Kato siviilisäädyn mukaan

Siviilisäätystä koskeva tieto on koko otokselle saatu väestökisteristä. Siksi avioliitossa asuvia ei ole voitu erottaa omaksi luokakseen. He sisältyvät taulukoissa 5.8 ja 5.9 naimattomiin.

Avioliitossa olevat ovat osallistuneet Elo94:ään jonkin verran naimattomia ja eronneita aktiivisemmin; lähinnä tavoittamatta jääneiden osuus on avioliitossa elävillä pienempi. Myös leskillä tavoittamatta jääneiden osuus on pieni, mutta he ovat kieltäytyneet haastattelusta muuta väestöä useammin. Vuoden 1986 tutkimuksessa avioliitossa olevat osallistuivat samoin hieman muuta väestöä useammin haastatteluun, eronneet taas harvemmin.

Taulukko 5.8 Kadon syyt siviilisäädyn mukaan (%)

Siviilisäätty	Lopputulokset				n
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
Naimaton	70,9	21,1	7,8	0,2	3604
Avioliitossa	75,1	22,0	2,5	0,4	6450
Eronnut	68,5	21,7	9,4	0,4	1091
Leski	72,2	25,8	1,9	0,1	698

Taulukosta 5.9 havaitaan, että naimisissa oleva mies on saatu haastatelluksi yhtä usein kuin naimisissa oleva nainenkin, leskimies jopa hivenen naisleskiä useammin (naisleskiä oli tosin viisinkertainen määrä). Eronneita miehiä sen sijaan ei saatu haastateltua yhtä usein kuin eronneita naisia. Eronneiden miesten ja naisten vastaamisosuuden erot johtuivat siitä, että miehiä ei tavoitettu kentätyöajan puitteissa. Samoin naimattomien miesten vastaamisosuus jäi naisia alhaisemmaksi heikomman tavoitettavuuden vuoksi. Toisaalta myös naimattomien ja eronneiden naisten tavoittaminen on ollut avioliitossa olevia ja leskinaisia vaikeampaa. Kieltäytyneiden osuus otoksessa oli miehillä eri siviilisäädyyssä jokseenkin sama. Leskenä olevien naisten kieltäytymiset olivat yleisempiä kuin muiden naisten.

Taulukko 5.9 Kadon syyt siviilisäädyn mukaan miehillä ja naisilla (%)

Siviilisäätty	Lopputulokset				
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	n
MIEHET					
Yhteensä	72,1	21,5	6,1	0,4	5951
Naimaton	69,1	21,4	9,2	0,3	1999
Avioliitossa	75,0	21,6	3,0	0,4	3335
Eronnut	63,8	21,5	14,3	0,4	503
Leski	75,4	21,1	3,5	0	114
NAISET					n
Yhteensä	74,0	22,4	3,4	0,3	5892
Naimaton	73,2	20,7	6,0	0,1	1605
Avioliitossa	75,2	22,5	2,0	0,4	3115
Eronnut	72,5	21,9	5,3	0,3	588
Leski	71,6	26,7	1,5	0,2	584

5.10 Kato eri sosiaaliryhmissä

Perinteistä sosioekonomisen aseman luokitusta ei koko otoksen osalta ole käytettävissä. Sen sijaan tutkimuksen otoksen poiminnassa käytettiin luokittelua, jossa palkansaajat jaettiin neljään ryhmään verotettujen tulojen mukaan, siten että ryhmään 1 kuuluivat vähiten ansainneet (alle 93 000 mk vuoden 1991 verotustiedoissa vuoden 1993 paneelilla, 98 000 mk vuoden 1994 paneelilla). Palkansaajien ryhmässä 4 tulot ylittivät 192 000 mk vuoden 1993 paneelilla ja 203 000 mk vuoden 1994 paneelilla. Vastaavasti muissa kuin palkansaajien ryhmässä eri tuloluokat muodostettiin ryhmien sisällä eri markkakriteerein (ks. luvun 4 liitetaulukko).

Taulukko 5.10 Kadon syyt eri sosiaaliryhmissä (%)

Ryhmä	Lopputulos				
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	n
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
Palkansaaja 1	73,1	20,7	5,9	0,3	3097
Palkansaaja 2	72,1	23,0	4,7	0,1	1438
Palkansaaja 3	74,7	20,4	4,6	0,4	1148
Palkansaaja 4	76,4	18,4	5,3	0	812
Yrittäjä 1	71,0	25,4	3,4	0,2	940
Yrittäjä 2	70,2	27,3	2,2	0,3	322
Maanviljelijä 1	81,4	17,0	1,4	0,2	920
Maanviljelijä 2	83,0	15,3	1,7	0	288
Eläkeläinen 1	68,6	27,8	3,4	0,2	1237
Eläkeläinen 2	69,5	27,3	3,0	0,2	502
Muut 1	68,1	21,3	10,1	0,5	752
Muut 2	78,0	17,2	4,7	0	232
Ei tietoa	64,5	21,9	7,1	6,5	155

Tulosten yleistettävyyttä haastatteluhetken tilanteeseen rajoittaa se, että verotustiedot ovat vuodelta 1992. On mahdollista, että tulot ovat kahdessa vuodessa muuttuneet, vaikka suurella osalla väestöä olennaisia muutoksia tuskin on tapahtunut.

Yrittäjiä lukuunottamatta korkeamman tulotason omaavien vastaamisosuus on hieman korkeampi kuin vähemmän ansainneiden. Maanviljelijöiden vastaamisosuus on selvästi muita väestöryhmiä korkeampi, eläkeläisten ja yrittäjien hieman muita ryhmiä alhaisempi. 'Muut'-ryhmän eri tuloluokissa vastaamisosuuden ero on suurimmillaan, lähes 10 prosenttiyksikköä.

Miehillä vastaamisosuus taulukon 5.11 eri väestöryhmissä nousee tulojen kasvaessa, naisilla tällainen kehitys on havaittavissa vain suurituloisimpien palkansaajien ryhmässä sekä luokassa "muu". Naisyrittäjien, -maanviljelijöiden sekä -eläkeläisten vastaamisosuus pikemminkin laskee korkeammassa tuloluokassa. Erot eri sosiaaliryhmien vastaamisosuudessa ovat ääripäissä verraten suuret niin miehillä kuin naisillakin, miehillä yli 20 prosenttiyksikköä (maanviljelijä 2 vs. Muu 1).

Taulukko 5.11 Vastaamisosuus miehillä ja naisilla eri sosiaaliryhmissä

	Vastaamisosuus (%)		Otoskoko	
	MIEHET	NAISET	MIEHET	NAISET
Yhteensä	72,1	74,0	5951	5892
Palkansaaja 1	70,6	75,0	1366	1731
Palkansaaja 2	70,5	73,9	741	697
Palkansaaja 3	75,0	74,1	704	444
Palkansaaja 4	75,7	77,5	506	306
Yrittäjä 1	67,9	74,6	511	429
Yrittäjä 2	68,9	72,6	209	113
Maanviljelijä 1	80,2	82,9	500	420
Maanviljelijä 2	85,1	79,4	181	107
Eläkeläinen 1	68,5	68,7	431	806
Eläkeläinen 2	75,5	63,6	249	253
Muu 1	63,5	72,5	370	382
Muu 2	74,8	80,5	99	133
Ei tietoa	64,3	64,8	84	71

5.11 Kato koulutuksen mukaan

Koulutusta kuvataan suoritettuna tutkinnon avulla, jota koskeva tieto on saatu Tilastokeskuksen tutkintorekisteristä. Rekisteriin on merkitty tieto ammatillisesta koulutuksesta. Ammatillisen tutkinnon oli suorittanut vuonna 1989 noin 2 074 000 henkilöä mikä vastaa runsasta puolta Elo94:n otoksesta väestötasolla. Perusasteen koulutuksen saanut on suorittanut perus-, keski- tai kansakoulun, mutta ei ammatillista tutkintoa (Koulutuskoodin sisällöstä, ks. Koulutusluokitus 31.12.1994).

Taulukko 5.12 Kadon syyt koulutustason mukaan (%)

Koulutus	Lopputulos				n
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
Perusaste	67,9	26,5	4,9	0,6	5050
Alempi keskiaste	74,4	20,9	4,6	0,1	2874
Ylempi keskiaste	78,0	17,5	4,5	0,1	2291
Alin korkea-aste	79,0	15,8	5,2	0	562
Alempi kand. aste	82,1	14,5	3,5	0	289
Ylempi kand. aste	80,4	15,1	4,4	0,2	667
Tutkijakoulutus	71,8	21,8	6,4	0	110

Vastaamisosuus kasvaa koulutuksen tason noustessa alemmalle kandidaattitasolle saakka. Myös ylemmällä kandidaattitasolla vastaamisosuus on keskimääräistä korkeampi. Tutkijakoulutuksen saaneet ovat sensijaan osallistuneet tutkimukseen selvästi kandidaattitasoa harvemmin. Koska tutkintoa suorittamattomien osuus väestöstä on suuri, sen alhainen vastaamisosuus laskee koko aineiston vastaamisosuutta.

Kieltäytyneiden osuus on selvästi suurin perusasteen koulutuksen saaneiden ryhmässä. Yksi syy tähän on, että ilman ammatillista tutkintoa olevista 10 % oli yli 74-vuotiaita ja iäkkäillä kieltäytymiset olivat muuta väestöä yleisempiä.

Taulukossa 5.13 on esitetty vähän koulutusta saaneiden eli henkilöiden, joilla ei tutkintorekisterissä ole koulutustietoa (perusaste), osuus eri sosiaalisessa asemassa olevista sekä saatujen vastausten että kadon osalta. Vähän koulutettujen osuus on kadossa korkeampi kaikissa sosiaalisen aseman luokissa kuin saaduissa haastatteluissa eli koulutusta saaneet ovat osallistuneet kaikissa sosiaaliryhmissä aktiivisemmin tutkimukseen kuin kouluttamattomat. Pienimmillään vähiten koulutettujen osuukien ero kadon ja saatujen haastattelujen välillä on eläkeläisillä, muu 1-ryhmään kuuluville sekä yrittäjillä.

Taulukko 5.13 Vähän koulutettujen osuus (%) saaduissa vastauksissa ja kadossa eri sosiaalisissa asemissa olevilla

	(%) Saadut	(%) Kato
Koko otos	39,6	50
n	3429	1621
Palkansaaja 1	32,4	45,0
Palkansaaja 2	33,0	48,4
Palkansaaja 3	19,6	31,6
Palkansaaja 4	8,2	17,7
Yrittäjä 1	43,0	49,5
Yrittäjä 2	35,0	43,8
Maanviljelijä 1	53,5	64,3
Maanviljelijä 2	37,2	49,0
Eläkeläinen 1	84,6	86,6
Eläkeläinen 2	49,0	53,6
Muu 1	46,9	50,8
Muu 2	29,8	43,1
Ei tietoa	95,0	96,4

5.12 Lamaloukut ja kato

Lamaloukkuaineisto on tehty vuosilta 1990 ja 1992. Tässä käytetään vain vuoden 1992 tietoja. Aineisto sisältää kuusi dikotomista muuttujaa: päämiehen tai puolison työttömänä olo (23 % netto-otoksesta), toimeentulotuen saaminen (9%), tulot alle puolet kotitalouksien mediaanitulosta (8 %), ylivelkaantuneisuus (1 %), velkasaneeraus (0,4 %), konkurssi (0,1 %). Tutkimuksen kohdehenkilö saattoi kuulua useampaan kuin yhteen ryhmään. Johonkin mainituista lamaloukuista oli vuoden 1992 aikana joutunut 31 % koko netto-otoksesta.

Lamaloukkuaineisto on yli vuoden Elo94:ää vanhempi. Runsaan vuoden aikana haastateltavien ja heidän perheensä elämässä on voinut tapahtua muutoksia suuntaan tai toiseen. Toinen lamaloukkuaineiston ongelma on se, että erilaisia taloudellisia ongelmia kokeneet ovat osittain eri väestöryhmistä: konkurssi tai ylivelkaantuminen tuskin lienevät "perushuono-osaisen" tyypillisimpiä tunnusmerkkejä, toimeentulotuen saaminen ja pienet tulot todennäköisesti ovat. Tämä ei ole sikäli ongelma, että katoa voidaan tarkastella käytännössä vain kolmessa suurimmassa lamaloukkuryhmässä sekä kokonaistasolla. Kokonaistaso tarkoittaa niitä henkilöitä, jotka ovat kokeneet vähintään yhden mahdollisista kuudesta loukusta.

Taulukko 5.14 Kadon syyt ja vastaajan lamaloukku vuonna 1992 (%)

Lamaloukku	Lopputulokset				Yht. (n)
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
Jokin loukuista	70,9	21,6	6,9	0,6	3682
Työttömyys	71,8	20,8	6,9	0,3	2699
Alitulot	68,0	22,4	8,5	1,1	982
Toimeentulotuki	66,4	21,8	11,4	0,5	1116

Lamaloukkuun joutuneiden vastaamisosuus ei poikkea paljon haastattelun keskimääräisestä vastaamisosuudesta; ero on lähinnä siinä, että tavoittamatta jääneitä oli pari prosenttiyksikköä enemmän lamaloukkuun joutuneissa.

Työttömyyskään ei vielä pudota juurikaan vastaamisosuutta. Mutta tulojen laskiessa alle toimeentulotukirajan vastaamisosuus laskee ja toimeentulotukea saaneiden kohdalla vastaamisosuuden lasku on vieläkin suurempi. Kadon lisääntyminen ei johdu kieltäytymisten kasvusta vaan tavoittamatta jääneiden osuuden suurenemisesta.

Lamaloukku aiheuttaa katoa miehille. Toimeentulotukea saaneiden kato on runsaat 10 prosenttiyksikköä korkeampi kuin miesten keskimäärin. Myös pienet tulot alentavat miehillä vastaamisosuutta.

Lamaloukkuun joutuneiden naisten vastaamisosuus on sama kuin naisilla keskimäärin, työttömillä naisilla jopa hivenen keskiarvoa korkeampi eikä toimeentulotuen saaminenkaan vähennä oleellisesti vastaamisosuutta. Tavoittamattomuuden kasvua on tosin naisillakin pienituloisten sekä toimeentulotukea saaneiden ryhmissä.

Taulukko 5.15 Kadon syyt ja vastaajan lamaloukku vuonna 1992 eri sukupuolilla (%)

Lamaloukku

MIEHET	Lopputulosp Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	Yht.(n)
Yhteensä	72,1	21,5	6,1	0,4	5951
Jokin loukuista	68,3	22,0	9,1	0,7	1953
Työttömyys	69,0	21,1	9,2	0,7	1443
Alitulot	65,2	23,1	10,6	1,1	520
Toimeentulotuki	61,8	22,1	15,8	0,3	589
NAISET					
Yhteensä	74,0	22,4	3,4	0,3	5892
Jokin loukuista	73,9	21,2	4,5	0,5	1729
Työttömyys	74,9	20,5	4,3	0,3	1256
Alitulot	71,2	21,7	6,1	1,1	462
Toimeentulotuki	71,5	21,4	6,5	0,6	527

Lamaloukkuun joutuneiden miesten vastaamisosuus nousee iän lisääntyessä. Naisilla trendi on päinvastainen, vaikka vastaamisosuuden vähentyminen onkin naisilla pientä vanhinta ikäryhmää lukuunottamatta. Vanhimmassa ikäryhmässä oli lamaloukkuun joutuneita otoksessa vain 41 miestä ja 64 naista, joten kyseisen ikäryhmän katolu-
vuilla ei ole merkitystä koko otoksen kannalta.

Taulukko 5.16 Vastaamisosuus vuonna 1992 lamaloukkuun joutuneilla miehillä ja naisilla eri ikäryhmissä (%)

	MIEHET	NAISET
Keskimäärin	68,3	73,9
15–24	65,8	75,3
25–44	67,1	74,5
45–64	70,3	73,8
65–	80,5	59,4

Vähän koulutettujen osuus kadossa on kaikissa lamaloukkumuuttujissa suurempi kuin saaduissa haastatteluissa. Prosenttiosuuksien ero on suurimmillaan kotitalouden päämiehen tai hänen puolisonsa työttömyyden kohdalla, runsaat 10 prosenttiyksikköä. (Aineistoon liittyvät painokertoimet nostavat 2–3 prosenttiyksiköllä vähän koulutettujen osuutta saaduissa haastatteluissa).

Taulukko 5.17 Vähän koulutettujen osuus (%) saaduissa vastauksissa ja kadossa eri lamaloukkuun joutuneilla

	(%) Saadut	(%) Kato
Koko otos	39,6	50,8
n	3429	1621
Jokin lamaloukku	40,6	48,9
Työttömyys	38,7	49,3
Alitulot	44,6	50,6
Toimeentulotuki	44,3	52,5

5.13 Kato asuntokunnan koon mukaan

Yhden henkilön talouksien jäseniä oli vaikeampi tavoittaa kuin henkilöitä, jotka asuvat yhdessä jonkun muun kanssa. Asuntokunnan koon kasvaessa vastaamisosuus nousee lähinnä kieltäytymisten vähentymisen myötä.

Taulukko 5.18 Kadon syyt vastaajan asuntokunnan koon mukaan (%)

Asuntokunnan koko, henkilöä	Lopputulokset				
	Haastattelu	Kieltäytyi	Ei tavoitettu	Muu syy	Yhteensä (n)
Yhteensä	73,0	21,9	4,7	0,3	11843
1	68,2	21,3	10,2	0,2	2465
2	71,6	24,2	3,9	0,3	3745
3	73,4	22,9	3,2	0,4	2283
4	76,9	20,1	2,6	0,4	2167
5	79,7	17,6	2,6	0,1	857
6	80,9	15,8	3,3	0	215
7-9	78,0	19,8	1,1	1,1	91
10-14	79,0	15,8	5,3	0	19

5.14 Elo86:n ja Elo94:n vastaamisosuuksien vertailu

Taulukkoon 5.19 on koottu Elo86:n laaturaportista eräitä vertailutietoja (ks. Ahola ym. 1988). Taulukosta puuttuvat mm. taloudelliset tiedot, joiden ajallinen vertailtavuus on vaikeaa. Elo86:ssa verotettavat tulot oli jaettu kahdeksaan luokkaan eikä eri luokissa ollut suuria tai systemaattisia eroja. Vuonna 1986 paras vastaamisosuus saatiin vähiten sekä eniten ansainneiden ryhmissä.

Vastaamisosuus on miehillä laskenut hieman enemmän kuin naisilla. Ikäryhmittäin tarkasteltuna vastaamisosuus aleni kummassakin otoksessa iän kasvaessa ilman, että esiintyi selkeää kadon kasvutrendiä koko aineiston tasolla.

Miesten vastaamisosuus on heikentynyt eniten nuorilla miehillä, eläkeläisillä heikentyminen jää alle 10 prosenttiyksikköön. Eläkeläisillä oli miesten korkein vastaamisosuus vuonna 1994 ja alhaisin 1986. Naisilla vastaamisosuus laskee kummassakin aineistossa iän lisääntyessä ja erot vastaamisosuiksissa kasvavat myös.

Taulukko 5.19 Vastaamisosuus eräissä Elo86:n taustamuuttujaryhmissä (ylipeitto vähennetty).

	Vastaamisosuus %		(Koko otos Elo86=13876, Elo94=11843)
	Elo86	Elo94	
			Vastaamisosuuden aleneminen 86-94 (%-yksikköä)
Koko otos	86,9	73,0	13,9
MIEHET	86,7	72,1	14,6
NAISET	87,3	74,0	13,3
Ikäryhmä			
15-24	91,1	76,1	15,0
25-39	87,1	74,3	12,8
40-64	86,9	72,0	14,9
65-	83,9	71,0	12,9
Miehet			
15-24	90,8	73,6	17,2
25-39	86,7	71,6	15,1
40-64	85,8	71,5	14,3
65-	84,5	74,8	9,7
Naiset			
15-24	91,5	78,7	12,8
25-39	87,5	77,2	10,3
40-64	87,2	72,6	14,6
65-	83,5	68,6	14,9
Alue			
Kaupungit	85,3	70,7	14,6
Muut kunnat	90,2	77,8	12,4

Taulukko 5.19 Vastaamisosuus eräissä Elo86:n taustamuuttujaryhmissä (ylipeitto vähennetty), jatkuu.

	Vastaamisosuus %		(Koko otos Elo86=13876, Elo94=11843)
	Elo86	Elo94	Vastaamisosuuden aleneminen 86–94 (%-yksikköä)
Alue/lääni			
Pääkaupunkiseutu	79,9	63,8	16,1
Muu Uudenm. lääni	82,7	68,0	14,7
Turun ja Porin	87,0	72,9	14,1
Hämeen	90,1	72,3	17,8
Kymen	84,9	76,0	8,9
Mikkelin	90,1	79,2	10,9
Pohjois-Karjalan	90,4	88,0	2,4
Kuopion	91,7	83,3	8,4
Keski-Suomen	91,3	80,4	10,9
Vaasan	90,7	78,9	11,8
Oulun	90,1	73,3	16,8
Lapin	91,0	79,1	11,9
Ahvenanmaa	82,3	54,6	27,7 (1994: n=44)
Siviilisääty			
Naimaton	86,4	70,9	15,5
Avioliitossa	88,4	75,1	13,3
Eronnut	83,0	68,5	14,5
Asumuserossa	82,1	.	. (-94: ei tilastoitu)
Leski	85,3	72,2	13,1
Asutokunnan koko			
1 henkilöä	80,8	68,2	12,6
2	88,4	71,6	16,8
3	87,5	73,4	14,1
4	89,5	76,9	12,6
5	88,5	79,7	8,8
6	90,6	80,9	9,7
7	90,5	79,0	11,5
8	89,4	75,0	14,4 (1994: n=24)
9 tai enemmän	.	.	. ei taulukoitu

Aluetasolla vastaamisosuus on heikentynyt enemmän kaupungeissa kuin maaseudulla ja ero pääkaupunkiseudun ja muun Suomen välillä on lisääntynyt.

Vastaamisosuus on heikentynyt naimattomilla enemmän kuin avioliitossa olevilla ja pienemmissä perheissä (pl. yksin asuvat) enemmän kuin suurissa.

5.15 Yhteenveto

Elo94:n kato on noin kaksinkertainen vuoden 1986 tutkimukseen verrattuna, joten kato on kahdeksassa vuodessa kasvanut tuntuvasti. Vastanneita oli silti 73 % otoksesta. Tulosta voidaan pitää varsin tyydyttävänä ottaen huomioon erilaiset haastattelun liittyvät tekijät.

Tutkimuksen liittäminen tulonjakotilastoon on kasvattanut Elo94:n katoa siksi, että tulonjakotilaston toista kertaa mukana olleen paneelin vuoden 1993 katoja ei lähetetty vuonna 1994 lainkaan kentälle sekä siksi, että tulonjakotutkimus tehtiin osalle haastateltavia puhelimitse, koska haastattelua ei olisi muuten lainkaan saatu, Elo94:n jäädessä kadoksi.

Myös tutkimusten yhteen liittämistä johtunut haastattelun arvioitu pidentyminen on saattanut jonkin verran vaikuttaa vastaamishalukkuuteen. Tähän suuntaan viittaa kieltäytymisten kasvu vuoden 1994 ensimmäisessä paneelissa.

Elo86:n korkea vastaamisosuus saavutettiin erityistoimenpitein (mm. alueelliset katoryhmät), joita Elo94:ssä ei käytetty. Elo94:ssä panostettiin erityisesti tietokoneavusteisen haastattelumenetelmän hallintaan, sillä tutkimus oli ensimmäinen laaja CAPI-haastattelututkimus Tilastokeskuksessa. Tällöin teknisluonteinen ongelmanratkaisu saattoi korostua kadon torjunnan kustannuksella.

Taloudellinen lama on myös todennäköisesti verottanut vastaamisosuutta.

Erot kadossa miehillä ja naisilla sekä eri ikäryhmissä eivät ole kovin suuria, joten näyttää siltä, että nämä väestöryhmät ovat verraten tasapainoisesti edustettuna otoksessa. Eronneilla miehillä kato on kuitenkin noussut keskimääräistä korkeammaksi.

Eri sosiaaliryhmiä kuvaa otosten poimintakehikkona ollut muuttuja, jossa palkansaajat, yrittäjät, maanviljelijät, eläkeläiset sekä "muut" on jaettu tulojen mukaan 2–4 ryhmään. Näiden ryhmien välillä ei ole kovin suuria eroja vastaamisosuuksissa, maanviljelijät ovat tosin olleet muita väestöryhmiä aktiivisempia osallistumaan. Yrittäjiä lukuunottamatta ylemmissä tuloluokissa vastaamishalukkuus on ollut hie- man suurempi. Koulutustason noustessa vastaamishalukkuus on lisääntynyt. Vähän koulutettujen osuus kadossa verrattuna saatuihin haastatteluihin on suurempi kaikissa sosiaaliryhmissä.

Ahvenanmaalla, pääkaupunkiseudulla ja muualla Uudenmaan läänissä kato on ollut keskimääräistä suurempi. Vastaavasti Keski- ja Itä-Suomessa on saavutettu korkeampi vastaamisosuus.

Tilastokeskuksen lamaloukkumuuttujan mukaan vastaamisosuudet olivat pienituloisilla ja toimeentulotukea saaneilla keskimääräistä alhaisempia. Etenkin miehillä kato oli korkeampi kuin toimeentulotukea saaneen kotitalouden naisilla.

Koska katoon on jäänyt yli neljännes otoksesta, saattaa joissakin tutkimuksen kohde- ryhmissä ilmetä tuloksissa harhaa, joka ei korjaudu painokertoimilla.

Seuraavassa luvussa on eräitä painotettuja haastattelutuloksia verrattu muista lähteistä saataviin tietoihin.

LIITE

Liitetaulukko 5.a Kadon syyt miehillä ja naisilla (bruttokato)

Lopputulos	MIEHET	NAISET	Yhteensä
Yhteensä	6073	6020	12093
Haastattelu	4290	4360	8650
Kieltäytyminen yleensä	752	830	1582
Kieltäytyminen ajanpuutteen vuoksi	198	148	346
Periaatekieltäytyminen	81	77	191
Kieltäytyminen sairauden vuoksi	79	112	191
Kieltäytyi tutkim. aiheen vuoksi	19	17	36
Aikaa ei saatu sovituksi	56	45	101
Joku kielsi osallistumisen	6	6	12
Käyntihaastattelu ei sopinut	88	82	170
Ei tavattu	256	148	404
Osoite tuntematon	59	14	73
Tilapäinen poissaolo	40	36	76
Tilapäisesti laitoksessa	6	0	6
Hylätty TK:ssa	5	1	6
Kato kieliongelman vuoksi	14	12	26
Muu kadon syy	2	4	6
Kuollut	62	38	100
Pysyvästi ulkomailla	27	31	58
Pysyvästi laitoksessa	33	59	92

6 VASTAUSJAKAUMIEN VERTAILUA

6.1 Perusjakaumat

Koska aineisto on painotettu vastaamaan väestötietoja sukupuolen, ikäryhmän (15–17, 18–19, 20–29, 30–39, 40–49, 50–64, 65–74, 75–) ja vastaajan asuma-alueen mukaan, luvut vastaavat verraten tarkasti väkilukutietoja. Seuraavassa taulukossa on kuvattu sekä otoksen että vastaavan väestön rakennetta (lähde: Väestörakenne 1993, SVT Väestö 1994:8. Väestötiedoissa on mukana laitospöestö). Kadolle ei ole laskettu painokertoimia, joten sen rakennetta ei voida verrata vastanneisiin.

Taulukko 6.1 Väestö ja otos eri taustamuuttujien mukaan (%)

	Väestö 31.12.1993	Elo94 (painotettu)
Yhteensä	100	100
n	4107183	8650
MIEHET	48,1	48,1
NAISET	51,9	51,9
Ikäryhmä		
15–24	15,4	15,7
25–34	18,3	18,0
35–44	19,7	19,6
45–54	17,0	17,1
55–64	12,4	12,8
65–74	10,1	10,1
75–	7,1	6,6
MIEHET		
15–24	16,4	16,9
25–34	19,4	18,4
35–44	21,0	20,0
45–54	17,9	17,7
55–64	12,4	13,5
65–74	8,6	8,8
75–	4,5	4,7
NAISET		
15–24	14,5	14,7
25–34	17,2	17,6
35–44	18,6	19,2
45–54	16,2	16,5
55–64	12,4	12,2
65–74	11,5	11,3
75–	9,6	8,4

Taulukko 6.1 Väestö ja otos eri taustamuuttujien mukaan (%), jatkuu

	Väestö 31.12.1993	Elo94 (painotettu)
Kieli		
Suomi	93,0	93,5
Ruotsi	5,9	6,1
Muu	1,0	0,4
Siviilisääty		
Naimaton	33,4	32,4
Avioliitossa	50,1	50,8
Leski	8,0	7,9
Eronnut	8,5	8,9
MIEHET		
Naimaton	37,6	36,0
Avioliitossa	52,0	54,1
Leski	2,6	2,6
Eronnut	7,8	7,4
NAISET		
Naimaton	29,4	29,2
Avioliitossa	48,3	47,8
Leski	13,1	12,8
Eronnut	9,3	10,3
Alue		
Kaupunki	64,8	64,3
Muu kunta	35,2	35,7
Pääkaupunkiseutu	17,2	17,2
Muu Uudenmaan lääni	8,3	8,4
Turun ja Porin lääni	14,0	13,8
Hämeen lääni	14,4	14,5
Kymen lääni	6,7	6,7
Mikkelin lääni	4,2	4,2
Pohjois-Karjalan lääni	3,5	3,5
Kuopion lääni	5,1	5,1
Keski-Suomen lääni	5,0	5,1
Vaasan lääni	8,7	8,7
Oulun lääni	8,4	8,5
Lapin lääni	3,9	3,9
Ahvenanmaa	0,5	0,5

Otoksesta saatava 15 vuotta täyttäneiden estimaatti on 4 048 816 henkilöä, joka on 58 000 pienempi kuin vastaava väkiluku. Ero johtuu siitä, että laitosväestö (vangit, pitkäaikaisesti sairaat sairaaloissa ja hoitolaitoksissa olevat) ja henkilöt joiden osoite ei ole tiedossa (asunnottomat, muusta syystä ilman kiinteää asuinpaikkaa olevat,

ulkomailla asuvat) eivät kuuluneet elinolotutkimuksen otoskehikkoon. Ryhmän koko oli suunnilleen sama kuin vuoden 1986 lopussa, jolloin siitä tehtiin erillisselvitys (Ahola ym. 1988). Karkeistaen voidaan sanoa, että ns. 900-ryhmässä on henkilöitä eri väestöryhmistä, mutta eniten iäkkäitä naisia sekä keski-ikäisiä miehiä.

Painotusta ei ole ikäryhmän osalta tehty aivan taulukon 6.1 luokitusten mukaisesti, siksi tuloksissa esiintyy pieniä poikkeamia. Suurimmillaan erot — runsaan prosenttiyksikön — ovat miehillä 55–64-vuotiaiden ikäryhmässä, naisilla 75 vuotta täyttäneillä. Sukupuoli- ja läänimuuttajat vastaavat tarkasti väestörakennetta.

Vastaajan äidinkielen, siviilisäädyn ja kaupunki — muu kunta jaotuksen mukaan ei painotetussa haastatteluaineistossa myöskään esiinny väestöluvuista poikkeavia tuloksia.

6.2 Koulutusaste

Peruskoulun jälkeisiä tutkintoja suorittaneiden määrää (koulutusaste) koskeva tieto on saatu Tilastokeskuksen tutkintorekisteristä. Otoksessa on hieman enemmän jonkin tutkinnon suorittaneita kuin koko väestössä. Käytännössä erot ovat koko aineistossa sekä eri sukupuolilla pienet.

Taulukko 6.2 Väestö ja otos sukupuolen ja koulutusasteen mukaan (%),

	Väestö 31.12.1993	Elo94 (painotettu)
Yhteensä	100	100
n	4107183	8650
Perusaste	47,3	46,1
Alempi keskiaste	23,0	22,9
Ylempi keskiaste	18,5	19,6
Alin korkea-aste	4,6	4,4
Alempi kand. aste	2,1	2,1
Ylempi kand. aste	4,0	4,3
Tutkijakoulutus	0,5	0,6
MIEHET		
Perusaste	46,1	44,7
Alempi keskiaste	25,4	24,8
Ylempi keskiaste	17,1	18,5
Alin korkea-aste	4,4	4,0
Alempi kand. aste	1,7	1,8
Ylempi kand. aste	4,6	5,4
Tutkijakoulutus	0,7	0,8

Taulukko 6.2 Väestö ja otos sukupuolen ja koulutusasteen mukaan (%), jatkuu

	Väestö 31.12.1993	Elo94 (painotettu)
NAISET		
Perusaste	48,5	47,4
Alempi keskiaste	20,8	21,1
Ylempi keskiaste	19,8	20,7
Alin korkea-aste	4,8	4,7
Alempi kand. aste	2,4	2,4
Ylempi kand. aste	3,6	3,3
Tutkijakoulutus	0,2	0,4

6.3 Työttömyys

Tilastokeskuksen työvoimatutkimus on paneeliin perustuva otostutkimus, sen otoskoko on kuukausittain noin 12 000 henkilöä, ja sen kato jää alle 10 prosenttiin kentälle lähetetyistä kohteista. Työttömyyttä koskeva tieto on sekä työvoimatutkimuksessa että Elo94:ssä kysytty haastattelua edeltävältä viikolta.

Eri aineistoista lasketuissa työttömyyden estimaateissa on jonkin verran eroja, ei kuitenkaan kovin suuria, kun otetaan huomioon, että työttömät ovat osajoukko (12 %) otoksesta. Aivan tarkka vertailu ei ole mahdollista, sillä Elo94:n haastatteluja ei tehty tasamääriä eri kuukausina.

Taulukko 6.3 Työttömät 1–6/94 (kuukausikeskiarvo) Tilastokeskuksen työvoimatutkimuksessa sekä Elo94:ssä eri väestöryhmissä (%)

	Työvoimatutkimus 1–6/94	Elo94 (väestöestimaatti)
Yhteensä	100	100
N	475500	480100
MIEHET	58,1	55,4
NAISET	41,8	44,7
Ikäryhmä		
15–24	20,1	20,9
25–34	26,7	25,6
35–44	24,2	23,7
45–54	18,9	20,4
55–64	10,1	9,3

Taulukko 6.3 Työttömät 1–6/94 (kuukausikeskiarvo) Tilastokeskuksen työvoimatutkimuksessa sekä Elo94:ssä eri väestöryhmissä (%), jatkuu

	Työvoimatutkimus 1–6/94	Elo94 (väestöestimaatti)
MIEHET		
15–24	20,0	20,9
25–34	27,3	27,8
35–44	24,4	23,0
45–54	19,2	20,2
55–64	9,2	8,1
NAISET		
15–24	20,1	21,0
25–34	26,0	22,9
35–44	24,0	24,7
45–54	18,5	20,6
55–64	11,5	10,8

Työllisten estimaatti on työvoimatutkimuksen aineistossa tasan kaksi miljoonaa, Elo94:ssä 1,925 miljoonaa henkilöä. Työllisiä miehiä oli Työvoimatutkimuksen tulosten mukaan 1 022 800, naisia 977 100 henkeä, Elo94:ssä työllisiä miehiä oli 974 000, naisia 951 000.

6.4 Lamaloukut

Lamaloukkuun joutuneiden määrä kuvaa tässä erilaisissa taloudellisissa vaikeuksissa vuonna 1992 olleiden kotitalouksien jäsenten määriä (ks. luku 5.12). Taulukon 6.4 oikeassa sarakkeessa on esitetty näiden henkilöiden esiintyminen Elo94:n haastattelu-jakaumissa.

Johonkin lamaloukkuun oli rekisteriaineiston mukaan joutunut vuonna 1992 1,32 miljoonaa henkilöä, haastatteluaineiston tuottaessa 1,21 miljoonaa henkilöä. Vajetta on siis 110 000 henkilöä. On tosin otettava huomioon, että 900-ryhmä kuuluu rekisteriaineistoon, mutta ei haastatteluaineiston otoskehikkoon. Käytännössä 900-ryhmään kuuluvat jäävät lähes aina kadoksi.

Johonkin lamaloukkuun joutuneita oli Elo94:n vastausjakaumassa 8,5 prosenttia vähemmän kuin koko maan tasolla, miehillä ero oli 10, naisilla 7 prosenttia. Loukkuun joutuneiden vaje oli peräisin vuonna 1992 työttömyyttä (perheessä) kokeneista (–9,2 %, miehet –11,6 %, naiset –6,5 %) sekä toimeentulotukea saaneista (–11,1 %, miehet –14,3 %, naiset –7,5 %)

Alle puolet mediaanituloista ansainneiden, ylivelkaantuneiden ja konkurssin tehneiden määrä oli Elo94:ssä jopa hieman suurempi kuin rekisteriaineistossa johtuen korotuskertoimista. Lamaloukkutulosten perusteella näyttää siltä, että huono-osaiset ovat, vaikkakin jonkin verran keskimääräisväestöä harvemmin, kuitenkin kohtuullisen hyvin edustettuina Elo94:n aineistossa.

Taulukko 6.4 Väestö (1992) ja otos (1994) lamaloukkumuuttujien mukaan

	Väestö 1992	Haastattelut (väestöestimaatti)
Yhteensä		
Jokin lamaloukku 1992	1320049	1207293
Työttömyys 1992	1022492	928462
Alle puolet mediaanitulosta 1992	265998	267442
Toimeentulotuki 1992	402665	358124
Ylivelkaantuneet 1992	36930	45559
Velkasaneeraus 1992	14002	13762
Konkurssi 1992	1445	2302
MIEHET		
Jokin lamaloukku 1992	675977	608742
Työttömyys 1992	536567	474215
Alle puolet mediaanitulosta 1992	127266	134445
Toimeentulotuki 1992	208298	178410
Ylivelkaantuneet 1992	17537	24528
Velkasaneeraus 1992	6889	4645
Konkurssi 1992	778	1084
NAISET		
Jokin lamaloukku 1992	644072	598551
Työttömyys 1992	485925	454247
Alle puolet mediaanitulosta 1992	138732	132996
Toimeentulotuki 1992	194367	179714
Ylivelkaantuneet 1992	19393	21031
Velkasaneeraus 1992	7113	9116
Konkurssi 1992	667	1219

Lähteet (luvut 5 ja 6):

Ahola, Anja – Sauli, Hannele – Väisänen, Paavo (1988): *Elinolotutkimus 1986. Aineiston laatu I: Tietoa työprosessista laadun kannalta.* Tilastokeskus Raportti n:o 1988:12

Djerf Kari (1994): *Elinolotutkimusta edeltäneen menetelmätutkimuksen aineiston asetelma ja painotus.* Tilastokeskus (julkaisematon)

Groves, Robert (1989): *Survey Errors and Survey Costs.* USA

Koulutusluokitus 31.12.1988 (1989). Tilastokeskus Käsikirjoja 1. Helsinki

Kvalitetsbegrepp och riktlinjer för kvalitetsdeklaration av officiell statistik. SCB Meddelanden i samordningsfrågor 1994:3. Stockholm

Väestörakenne 1993. SVT Väestö 1994:8. Helsinki

7 TIETOKONEAVUSTEISELLA JA PERINTEISELLÄ KÄYNTIHAASTATTELULLA SAATUJEN TULOSTEN VERTAILU

7.1 Johdanto

Tilastokeskuksessa siirryttiin vuonna 1994 tietokoneavusteisen käyntihaastattelumenetelmän (CAPI) käyttöön. Yhdistetty elinolotutkimus ja tulonjakotilasto oli ensimmäinen Tilastokeskuksen koko haastattelijakunnan voimin tekemä laaja tietokoneavusteinen haastattelu. Keskitetty puhelinhaastatteluja tietokoneavusteisesti (CATI) tekevä yksikkö aloitti toimintansa syksyllä 1991.

CAPI-haastattelussa haastattelukysymykset kirjoitetaan tietokoneohjelmaksi, joka siirretään haastattelijan kannettavaan mikeroon. Haastattelu tehdään yleensä haastateltavan kotona. Kysymykset tulostuvat mikron näytölle tietokoneohjelman määrittämässä järjestyksessä. Haastatteliija lukee kysymyksen näytöltä ja tallentaa saamansa vastauksen näppäimistöltä. Vastauksen saatuaan tietokoneohjelma tutkii riippuuko seuraava kysymys aikaisempiin kysymyksiin saaduista vastauksista ja tulostaa esittämisehtojen edellyttämän uuden kysymyksen näytölle. CAPI-haastattelua ohjaava tietokoneohjelma suorittaa lomakerakenteen vaatimat hypyt sekä tekee vastausten arvoraja- ja loogisuustarkastuksia. Perinteisessä paperilomakehaastattelussa (PAPI) aineiston tarkastukset tehdään vasta haastattelujen tallennuksen jälkeen.

PAPI-haastattelussa koko haastattelulomake on haastattelijalla haastattelun ajan ja kysymykset tehdään lomakkeen ohjeiden mukaan. CAPI-haastattelussa näytöllä on yleensä vain yksi kysymys kerrallaan. Esitettyjä kysymyksiä on mahdollista CAPI-haastattelussa palata tarkastamaan ja korjaamaan, mutta tulevia kysymyksiä ei pysty katsomaan.

Tietokoneavusteinen haastattelu tuottaa tekniseltä laadultaan parempaa aineistoa, koska tietokoneohjelma ei salli tiettyjä "inhimillisiä erehdyksiä" haastattelutilanteessa ja siinä on mahdollista toteuttaa paperilomaketta mutkikkaampia hyppyrakenteita ja loogisia vertailuja. Täyttä loogisuutta haastatteluun on vaikea sisällyttää, koska inhimillisessä elämässä hyvinkin erilainen ja ennakoimaton käyttäytyminen on mahdollista. Siksi liiallinen johdonmukaisuuden vaatimus voi tehdä haastattelusta kankean ja vaikean viedä läpi. Haastattelulomakkeen erilaisesta rakentamisesta johtuen tarvitaan myöskin erilaista haastattelijoiden koulutusta.

CAPI-haastattelussa haastattelutilanteeseen tulee mukaan kolmas jäsen, tietokone. Sen käyttö vaatii osan haastatteluajasta ja haastateltavan sille antama merkitys saattaa vaihdella eri väestöryhmissä.

Elinolotutkimuksen aineiston laadun kannalta oli tärkeä tietää, tuottaako CAPI-haastattelu PAPI-haastatteluihin nähden vertailukelpoista tietoa, vai esiintyykö vastauksissa systemaattisia menetelmästä johtuvia eroja. Vertailtavuutta edellytettiin etenkin samanlaisina toistettujen kysymysten suhteen. Tästä syystä tehtiin ennen varsinaista Elo94:ää menetelmävertailu, joka käsitti vain Elo94:n kysymykset. Kumpikin otos käsitti 500 satunnaisotannalla poimittua 25–54-vuotiasta henkilöä. Haastattelujen aloitusjärjestys arvottiin, ja joka toinen haastattelu tehtiin paperilomakkeella, joka toinen tietokoneavusteisesti. Haastattelut tehtiin vuoden 1993 loka–joulukuussa.

Haastateltaville ei kerrottu menetelmävertailusta, joten vastaamisosuudet olivat kummassakin otoksessa samat, 76 % otoksesta. CAPI-haastatteluja saatiin 375. PAPI-haastatteluja 380. Menetelmällä ei ollut vaikutusta osallistumiseen, vaan katoon olivat yhteydessä molemmissa haastattelutavoissa samat tekijät. Aineistoon on laskettu painokertoimet sukupuolen, ikäryhmän ja suuralueen mukaan, jotta kadon vaikutus tuloksiin pienentyisi. Aineiston kuvaus on liitteenä.

Menetelmävertailun jälkeen tehdyn kyselyn mukaan haastattelijoiden asenne haastattelun tietokoneistamiseen oli myönteinen 90 %:n mielestä, 9 % ei osannut ottaa kantaa asiaan. 4 % haastattelijoista ilmoitti kuitenkin vastaajien vierastavan tietokonetta, 16 % laitteiden käsittelyn tekevän haastattelutilanteesta kankean, 21 % koneen haittaavan vuorovaikutusta ja 25 % tietokoneohjelman rajoittavan keskustelua (Kynästä mikrolle 1994 ja liite 3). Varsinaisessa haastattelussa (Helsingin haastattelijat) tietokoneen ei enää koettu haittaavan haastattelua vaan pikemminkin helpottavan sitä ja lisäävän haastattelijan arvostusta (Manderbacka ym. 1994).

Tässä raportissa esitetään menetelmävertailun tuloksia kahdelta elinolotutkimusten painoalueelta, sosiaalisista suhteista ja terveydestä.

Eri osa-alueita on tarkasteltu eri tavoin. Sosiaalisia suhteita on kuvattu vertaamalla eri menetelmillä saatuja vastausjakauksia ja pohdittu niiden suhdetta varsinaisiin Elo94:n tuloksiin. Terveyskysymyksiä tutkitaan analysoimalla menetelmäerojen loogiikkaa.

7.2 Sosiaaliset suhteet, kanssakäyminen, apu ja tuki

Sosiaaliset suhteet, samoin kuin terveys, voidaan tiettyjen kysymysten osalta kokea arkaluonteiseksi. Sosiaalisissa suhteissa ystävien lukumäärä saattaisi olla arkaluonteinen asia, "ystävättömyydestä" puhuminen voidaan kokea epämiellyttäväksi. Kokonaisuutena sosiaalisia suhteita kuvaava osa elinolotutkimuksesta tuskin on erityisen arkaluonteinen aihepiiri. Näin ollen se kuvaa todennäköisesti herkkyydeltään sosiaalitutkimuksen tavanomaista aiheyyppiä.

Koska menetelmävertailu oli ensimmäinen kentällä tehty tietokoneavusteinen haastattelu, on mahdollista, että tietokone on tuonut haastattelutilanteeseen epävarmuutta, joka voi ilmetä eri tavoin eri väestöryhmien vastauksissa. On esitetty, että erityisesti matalammin koulutetut reagoivat herkemmin haastattelutilanteessa tapahtuviin muutoksiin (Ahola 1993). Tästä syystä tuloksia tarkastellaan eri koulutusryhmissä. Lisäksi käytetään taustamuuttujina sukupuolta ja ikää. Ikäryhmittelyn tehoa heikentää se, että nuoret ja iäkkäät puuttuvat aineistosta.

Tietokoneavusteisia haastatteluja ei ollut kuin muutama haastattelijaa kohden, joten yksittäisen haastattelijan osuus tuloksissa on pieni. Varsinaisessa tutkimuksessa haastateltavia haastattelijaa kohti oli enemmän ja käyttötottumus tietokoneeseen suurempi. Jos erot menetelmävertailussa johtuisivat siitä, että tietokoneympäristö oli haastattelijalle vieras, voitaisiin olettaa Elo94:n tulosten olevan menetelmävertailuun verrattuna lähempänä perinteisellä paperilomakkeella saatuja tuloksia.

Varsinaisen elinolotutkimuksen, Elo94:n, joka tehtiin tammi-toukokuussa 1994, tulokset on tässä luvussa esitetty 25–54-vuotiaiden osalta (n=5288) eräiden taulukoiden oikeassa sarakkeessa. Taulukoiden tilastolliset testit koskevat vain menetelmävertailun tuloksia. Elo94:n tulosten avulla pyritään selvittämään menetelmävertai-

lussa ilmenneiden mahdollisten erojen trendejä suhteessa lopullisiin tuloksiin. Menetelmävertailun estimaattien tarkkaa vertailua Elo94:ään ei tehdä pienten otoskokojen ja eri tutkimusajankohdan vuoksi.

7.2.1 Teemat

Elinolotutkimuksen sosiaalisia suhteita kartoittavat kysymykset on luokiteltu kolmeen pääryhmään:

1. Itselle tärkeiden ihmisten kokeminen — suhde puolisoon, ystävien lukumäärä, sukupuoli ja luottamuksellinen suhde.
2. Tapaaminen ja yhdessäolo — yhdessäolo ja yhteydenpito perheenjäseniin, sukulaisiin, ystäviin, naapureihin ja työtovereihin.
3. Palvelusten vaihto ja apusuhteet — ulkopuolisen avun saaminen — avun antaminen (Melkas 1993, 152).

Taustamuuttujina, joiden luokissa eri menetelmillä saatuja tuloksia verrataan, on käytetty sukupuolta, ikäryhmää (25–34, 35–44, 45–54) sekä koulutusta (luokat: ei koulutusta, ylioppilas tai ammattitutkinto, opisto tai korkeakoulututkinto).

Vertailtavaksi on valittu keskeiset sosiaalista kanssakäymistä, apua ja tukea koskevat kysymykset näissä aihepiireissä. Eri menetelmillä saatuja tuloksia verrataan taulukoimalla kysymyksiä eri väestöryhmissä.

7.2.2 Tärkeät ihmiset

Tärkeitä ihmissuhteita kartoittavissa kysymyksissä selvitettiin suhdetta puolisoon, ystävien lukumäärää sekä kotitalouden ulkopuolisen ystävän sukupuolta ja sellaisen ystävän olemassaoloa, jonka kanssa voi puhua täysin luottamuksellisesti.

Puoliso

Suhdetta puolisoon tarkasteltaessa havaitaan ensiksikin, että kaikissa aineistoissa suunnilleen yhdeksän kymmenestä pitää suhdetta puolisoonsa vähintäänkin hyvänä eli parisuhteesta annetaan myönteinen kuva. Suhdetta puolisoon koskeva kysymys on tehty vain avio- tai avoliitossa oleville, joten menetelmävertailun muutoinkin pienistä otoksista karsiutuu osa vastaajista.

Merkitsevä ero taulukossa 7.2.1 esiintyy korkeasti koulutettujen, ja korkeasti koulutettujen miesten ryhmässä, joissa "hyviä suhteita" on vähemmän CAPI- kuin PAPI-haastatteluissa. Myös korkeasti koulutetuilla naisilla ero on saman suuntainen, vaikkei se saavuta tilastollista merkitsevyyttä.

Matalasti koulutetuilla kaikki kolme aineistoa tuottavat jokseenkin saman tuloksen. Matalasti koulutetut miehet ilmoittivat kuitenkin CAPIssa enemmän hyviä suhteita kuin PAPIssa, mutta naisilla tilanne oli päinvastainen. Erot eivät ole merkitseviä.

Elo94:n korkeasti koulutettujen tulokset ovat lähempänä PAPI-vastauksia. Elo94:n tuloksissa havaitaan myös olevan vähemmän vaihtelua eri väestöryhmissä kuin CAPI- ja PAPI-haastatteluissa.

Taulukko 7.2.1 Niiden osuus avio- tai avioliitossa olevista, joiden suhde puolisoon erittäin hyvä tai hyvä (% , painotettu)

	CAPI93 %	PAPI93 %	ELO94 n
Koko aineisto n (painotettu)	87,7 268	89,6 289	91,5 3511
MIEHET	90,4	89,4	92,8
NAISET	85,4	89,7	90,3
Ikä			
25–34	91,1	96,6	94,5
35–44	86,3	87,8	90,3
45–54	86,3	85,6	90,0
Koulutus			
Korkeampi	83,3*	94,8*	92,4
Keski	90,6	85,0	91,7
Matalampi	88,2	88,8	89,9
Miehet			
Korkeampi	82,9*	96,6*	92,9
Keski	93,1	83,8	93,2
Matalampi	94,3	87,4	91,7
Naiset			
Korkeampi	83,6	92,9	91,9
Keski	88,8	86,3	90,0
Matalampi	80,1	89,7	88,2

χ^2 , * $p < 0,05$, vain menetelmävertailun tulokset testattu

Ystävät

Ystävien määrä on CAPI-vastauksissa suurempi kuin PAPI:ssa. Enemmän ystäviä ovat tietokoneavusteisissa haastatteluissa ilmoittaneet erityisesti naiset, 45–54-vuotiaat sekä vähän koulutetut naiset. Muissakin vastaajaryhmissä, poikkeuksena korkeasti koulutetut miehet, CAPI-haastatteluissa on saatu hieman korkeampi tai sama ystävien määrä kuin PAPI-haastatteluissa.

Varsinaisen haastatteluaineiston tulokset ovat yhtä poikkeusta lukuunottamatta lähempänä PAPI-tuloksia niissä väestöryhmissä, joissa menetelmäerot ovat merkitseviä. Tämä saattaisi merkitä, jos tulos olisi havaittavissa johdonmukaisesti muissakin vastauksissa, että tietokoneen käyttö tiedonkeruuvälineenä olisi ainakin osalla haastattelijoina saattanut alussa vaikuttaa haastattelutilanteeseen niin, että tietyissä vastaajaryhmissä esimerkiksi sosiaalisen hyväksyttävyyden vaikutus olisi korostunut eli

tässä kysymyksessä ystäviä ilmoitettaisiin runsaammin, koska se katsotaan myönteiseksi asiaksi. Varsinaisessa Elo94:ssä haastattelu olisi muuttunut riippumattommaksi tietokoneesta ja hyväksyttävyyden vaikutus näin vähentynyt.

Voiko oikein läheisiä ystäviä olla 70? Jos CAPI- ja PAPI-aineistoista jätetään pois vastaukset, joissa oikein läheisten ystävien lukumäärä on yli 20, aineistojen koot eivät oleellisesti pienene; PAPI-haastatteluja jää 364, capeja 377 eli CAPI:sta putoaa 11, PAPI:sta vain kolme haastattelua. Ystävien keskimäärä on CAPI-aineistossa tällöin 4,6, PAPI:ssa 4,1 eli menetelmäero vähentyy tilastollisen marginaalin rajalle ($p=0,09$). Naisilla ystävien keskimäärä pysyy kuitenkin samana eli yli 20 ystävää ilmoittaneet olivat miehiä. 45–54-vuotiaiden ja 45–54-vuotiaiden naisten merkitsevä ero säilyy (45–54-vuotiailla miehillä $p=0,06$).

Taulukko 7.2.2 Ystävien lukumäärä (keskiarvo, painotettu)

	CAPI93	PAPI93	ELO94
Koko aineisto	5,2*	4,3*	4,5
n	375	380	5288
MIEHET	6,4	5,1	5,3
NAISET	4,2*	3,5*	3,7
25–34	4,4	3,9	4,5
35–44	5,7	5,7	4,4
45–54	5,7**	3,4**	4,5
Miehet			
25–34	5,1	4,3	5,5
35–44	7,1	7,1	5,2
45–54	7,2*	4,0*	5,2
Naiset			
25–34	3,7	3,6	3,6
35–44	4,6	4,2	3,7
45–54	4,3*	2,9*	3,9
Koulutus			
Korkeampi	4,5	4,3	4,2
Keski	5,4	4,2	4,6
Matalampi	5,9	4,3	4,6
Miehet			
Korkeampi	4,3	5,0	4,7
Keski	7,2	4,8	5,4
Matalampi	7,1	6,0	5,6
Naiset			
Korkeampi	4,6	3,7	3,9
Keski	3,8	3,6	3,6
Matalampi	4,5*	3,1*	3,7

t-testi, * $p<0,05$, ** $p<0,01$, vain menetelmävertailun tulokset testattu

Luottamus

Kolmannessa tärkeitä ihmisiä koskevassa kysymyksessä, jossa selvitettiin onko haastateltavalla läheinen ihminen, jonka kanssa hän voi puhua luottamuksellisesti, ei eri menetelmillä saaduissa tuloksissa ilmennyt merkitseviä eroja eri sukupuolilla, eri ikä- eikä koulutusryhmissä.

7.2.3 Tapaaminen ja yhdessäolo

Ainoa merkitsevä ero taulukossa 7.2.3 liittyy ystävien tapaamiseen. Ero on sikäli johdonmukainen, että CAPI-haastattelussa ilmoitettiin suurempi ystävien määrä. Omia lapsia on CAPI-tulosten mukaan tavattu useammin kuin PAPI-vastauksissa. Tämä ero johtunee ainakin osittain otosten eroista. CAPI-otoksessa oli 21 enemmän sellaista henkilöä, joilla oli lapsia.

Taulukko 7.2.3 Sosiaalisen kanssakäymisen useus eri tiedonkeruumenetelmillä (lähes päivittäin tai suunnilleen joka viikko, % kaikista haastatelluista, painotetut tulokset)

	CAPI93	PAPI93	ELO94
Tavannut muualla asuvia			
- vanhempiaan	45,5	49,1	48,5
- lapsiaan ¹⁾	65,9	54,0	62,4
- sisaruksiaan	32,8	32,9	32,6
- ystäviään	69,1*	61,7*	68,7
Ollut puhelinyhteydessä muualla asuviin			
- vanhempiinsa	63,2	70,0	72,4
- lapsiinsa	75,4	68,4	75,3
- sisaruksiinsa	37,4	41,9	41,3
- ystäviinsä	57,3	61,7	62,8
On yhdessä naapurin kanssa	54,8	56,4	46,1
Viettää vapaa- aikaa työtoverien kanssa	8,9	9,3	9,2

1) Lapsia oli 106:lla capissa ja 85:llä papissa, (p=0,09)

* χ^2 , p<0,05, vain menetelmävertailun tulokset testattu

Eri menetelmillä saaduissa naisten vastauksissa ei taulukon 7.2.3 kysymyksissä ole eroa. Miehistä 68 prosenttia ilmoitti CAPI:lla saatujen tulosten mukaan tapaavansa lapsiaan lähes päivittäin tai suunnilleen joka viikko, kun tulos PAPI:lla oli 45 prosenttia (χ^2 , p=0,02; vertailtavien otosten koko oli tässä kuitenkin vain 50 henkilön suuruusluokkaa). Samoin ystävien tapaaminen oli miehillä yleisempää CAPI-vastauksissa (76 vs. 63 %, χ^2 , p=0,005). Voitaisiin ehkä ajatella sosiaalisen elämän näiden piirteiden olevan aluetta, joilla naiset ovat miehiä aktiivisempia ja että miehillä vastaaminen tällaisiin kysymyksiin on vaikeampaa ja tästä syystä heidän epävarmuutensa näkyisi CAPI-haastatteluisissa siten, että myönteisiä vastauksia annetaan useammin.

Luokiteltaessa koulutus kolmeen ryhmään taulukon 7.2.1 tavoin havaitaan, että korkeammin koulutetut sekä tapaavat että keskustelevat puhelimitse CAPI:n mukaan harvemmin vanhempiensa kanssa kuin PAPI-tuloksissa. Vähän koulutetut puolestaan tapasivat ystäviään harvemmin CAPI-haastatteluissa.

	CAPI93	PAPI93	χ^2, p
Tavannut usein			
- vanhempiin			
Koulutus: korkea	33	53	0,002
Koulutus: matala	53	47	n.s.
- ystäviään			
Koulutus: korkea	71	61	n.s.
Koulutus: matala	67	79	0,031
Ollut puhelinyhteydessä			
- vanhempiinsa			
Koulutus: korkea	67	79	0,039
Koulutus: matala	54	62	n.s.
- ystäviinsä			
Koulutus: korkea	61	71	n.s.
Koulutus: matala	54	50	n.s.

Menetelmävertailuaineistojen erot Elo94:n tuloksiin ovat pienehköjä lukuunottamatta naapurien tapaamista. Tämä ero saattaa johtua haastatteluajankohdista, naapureita tavataan ehkä talvella harvemmin kuin syksyllä. Tätä kysymystä lukuunottamatta kolmessa taulukon 7.2.3 osioista Elo94:n tulos oli lähempänä CAPI-tulosta, kolmessa PAPI-vastauksia, kolmessa tulokset olivat jokseenkin samat.

7.2.4 Palvelusten vaihto ja apusuhteet

Perheen ulkopuolisen avun saamista selvitettiin haastattelussa työavun, kodinhoitoavun sekä lastenhoidossa saadun avun suhteen viimeksi kuluneiden 12 kuukauden ajalta. Työapu käsitti seitsemän osiota, joista seitsemäs oli "muu" asia, joten periaatteessa kaikki saatu ulkopuolinen apu kirjautui tässä kysymyksessä.

Seuraavassa tarkastellaan vain työapua koskevia tuloksia. Kunnalta, vapaaehtoisjärjestöiltä tai ostopalveluna yritykseltä apua saaneiden osuuksissa ei esiintynyt menetelmäeroja koko aineiston tasolla ja näiden palvelujen käyttö oli vertailuaineistoissa vähäistä.

Taulukko 7.2.4 Avun saaminen ja antaminen kotitalouden ulkopuolisille eri tiedonkeruumenetelmillä (niiden henkilöiden osuus haastatelluista (%), jotka ovat antaneet/saaneet apua viimeisten 12 kuukauden aikana, painotetut tulokset)

	CAPI93	PAPI93	ELO94	
Saanut apua				
- taloustöissä tai lasten hoitamisessa	40,4	37,1	44,0	e
- pikkupalveluksissa	63,3	61,8	63,3	
- kaupassa käynnissä tai muussa asioinnissa	28,9*	21,2*	27,9	
- henkilökohtaista apua, esim. sairaana	20,7	19,0	14,8	e
- autokyytiin tai muuhun kuljetukseen	61,1	57,2	63,3	
- korjaus- ja rakennustöissä	47,2	43,7	44,2	
- muuhun asiaan	20,9**	12,4**	12,8	
Auttanut itse				
- taloustöissä tai lasten hoitamisessa	52,1	51,5	63,6	e
- pikkupalveluksissa	72,9	70,8	72,3	
- kaupassa käynnissä tai muussa asioinnissa	56,9	51,3	55,2	
- henkilökohtaista apua, esim. sairaana	35,2	36,6	38,6	e
- autokyytiin tai muuhun kuljetukseen	68,6	70,9	69,3	
- korjaus- ja rakennustöissä	41,0	42,5	39,2	
- muuhun asiaan	18,3	17,4	16,1	

χ^2 , * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, vain menetelmävertailun tulokset testattu

CAPI-haastattelussa on saatu enemmän apua kaupassa käyntiin ja muuhun asiointiin sekä muuhun asiaan, missä edellytettiin avovastaustäydennystä. Saadussa avussa on CAPI-tuloksissa kaikissa osioissa vähintäänkin hieman enemmän apua saaneita eli suomalaiset näyttävät CAPI-haastattelujen mukaan hivenen "sosiaalisemmilta" avun saamista koskevien kysymysten valossa. Saadun avun eri muotojen yleisyysjärjestys säilyi kuitenkin jokseenkin samana.

Annetussa avussa ei ilmennyt merkitseviä eroja taulukon 7.2.4 eri vaihtoehtoissa, erot auttamiskysymyksissä johtunevat satunnaisvaihtelusta.

Elo94:ssä taloustyöt ja lasten hoitaminen kysyttiin erillisinä kysymyksinä (e=erilainen kysymys). Niiden yhdistäminen tuottaa hieman korkeammat estimaatit kuin, jos kysymykset tehtäisiin yhtenä. "Muuhun asiaan" saatu apu on Elo94:ssä PAPI-tulosten tasoa, joten ero liittyy uuden haastattelutekniikan käyttöönoton teknisluonteiseen alkuvaiheeseen menetelmävertailussa. Henkilökohtaisen avun saamista selvittäneessä kysymyksessä annettiin menetelmävertailussa esimerkkitapauksina vain sairaus, Elo94:ssä vanhuus ja sairaus. Siten kysymyksen sisältö on hieman muuttunut ja tulosten vertailtavuus menetelmävertailuun näyttää hieman heikentyneen.

Naisilla oli merkitsevä ero muuhun asiaan saadussa avussa. Eri ikäryhmistä 45–54-vuotiailla viidessä osiossa seitsemästä ilmoitettiin CAPI-vastauksissa enemmän saattua apua kuin PAPI-vastauksissa.

Matala koulutus johti eroihin kahdessa saadussa avussa ja lähellä merkitsevyyttä (yli 10 prosenttiyksikön ero) oltiin kahdessa osiossa. Korkeasti koulutetuilla oli merkitsevä ero saadussa avussa kohdassa muu. Kaikissa eroissa esiintyi enemmän saatua apua CAPI-vastauksissa.

Annetussa avussa ei miesten eikä naisten eikä eri ikäryhmien tuloksissa ollut eroja eri menetelmien välillä. Ainoa merkitsevä ero koulutuksen suhteen ilmeni kaupassa käynnin ja muun asioinnin kohdalla vähän koulutettujen ryhmässä, jossa apua oli annettu CAPI-haastatteluissa enemmän.

Taulukko 7.2.5 Kuinka monelta henkilöltä saanut ja kuinka monelle antanut apua (keskiarvo, painotettu)

	CAPI93	PAPI93	ELO94
Saanut apua			
Koko aineiston	2,5 375	2,3 380	2,5 5288
MIEHET	2,5	2,3	2,5
NAISET	2,4	2,2	2,6
25–34	2,6	2,9	3,0
35–44	2,5	2,7	2,5
45–54	2,3	1,3***	2,1
Koulutus			
Korkeampi	3,0	2,7	2,8
Keski	2,3	2,4	2,6
Matalampi	2,2	1,5*	2,1
Antanut apua			
Koko aineisto	2,6	2,8	2,8
MIEHET	2,7	3,0	3,0
NAISET	2,4	2,5	2,7
25–34	2,6*	3,1*	3,2
35–44	2,7*	3,3*	2,9
45–54	2,4*	2,0*	2,5
Koulutus			
Korkeampi	3,0	3,0	3,1
Keski	2,5*	3,0*	3,0
Matalampi	2,1	2,0	2,3

t-testi, * $p < 0,05$, *** $p < 0,001$, vain menetelmävertailun tulokset testattu

Apua saaneilla vanhimman ikäryhmän ja matalimman koulutustason tulos näyttää CAPI-vastauksissa noudattavan Elo94:n tulosta. Apua antaneiden kohteiden määrät vaihtelevat siten, että osa CAPI- ja osa PAPI-tuloksista on lähempänä Elo94:n tuloksia.

Kysyttäessä tuntee jonkun, jolta voisi saada erilaista apua tarvittaessa on CAPI-vastauksissa saatu hieman pienemmät luvut kuin PAPI-haastatteluissa, suurimmillaan ero on kysyttäessä neuvoja tärkeisiin omaan elämään — perhettä tai työtä — koskeviin päätöksiin ($p=0,092$). Selvitettäessä viimeisten 12 kuukauden aikana erilaisilta perheen tai tuttavapiirin ulkopuolisilta tahoilta hankittuja neuvoja tai tukea henkilökohtaisiin vaikeuksiin tai ongelmiin, siis konkreettisen avun hankintaa, ovat CAPI-haastattelujen estimaatit hieman suurempia. Eri ryhmien järjestys pysyy kuitenkin kummallakin menetelmällä samana.

Taulukko 7.2.6 Erilaisen avun saaminen CAPI- ja PAPI-haastatteluissa (% vastanneista, painotettu)

	CAPI93	PAPI93	
Avun muoto			
Tuntee jonkun, jolta saa:			
- lainaa 1000 mk	86,7	90,1	
- neuvoja	79,0	83,9	($p=0,092$)
- keskusteluapua	95,4	97,3	
- apua terveysongelmiin	87,9	88,4	
Saanut apua viimeisten 12 kk aikana:			
- sosiaali- tai terveydenhuollosta	14,0	10,3	
- vapaaehtoisjärjestöiltä	4,3	2,7	
- ostanut yksityisenä palveluna	1,8	0,5	($p=0,088$)
- hankkinut muualta apua	2,0	1,6	
n	375	380	

Miehet saivat neuvoja CAPI-vastauksissa harvemmin kuin PAPI-vastauksissa (68,3 vs. 77,6 %, χ^2 , $p=0,048$), yhdeksän kymmenestä naisesta sai neuvoja kummankin menetelmän mukaan. Samanlainen tulos saadaan 25–34-vuotiaiden ikäryhmässä. Myös 35–44 vuotiailla ero on samansuuntainen, 45–54-vuotiailla neuvoja saatiin CAPI-vastauksissa enemmän (kahdessa jälkimmäisessä ikäryhmässä erot eivät kuitenkaan olleet merkitseviä). Neuvoja koskevat CAPI-tulokset ovat hieman pienempiä kaikilla koulutustasoilla.

Sosiaali- ja terveydenhuollon ammattiauttajaan turvautuminen oli miehillä CAPI-vastauksissa yleisempää (15,7 vs. 8,6 %, $p=0,035$), naisten tuloksissa ei menetelmäeroja ilmennyt. Korkeammin koulutetut olivat CAPI-haastattelujen mukaan olleet useammin tällaisen tuen tarpeessa (15,8 vs. 8,3 %, $p=0,065$). Matalimmalla koulutustasolla ei eroja esiintynyt.

7.2.5 Yhteenveto

Sosiaalisia suhteita kartoittavat kysymykset eivät todennäköisesti ole erityisen arkaluonteisia, eivätkä ne koko aineiston tasolla näytä olevan kovin herkkiä tiedonkeruumenetelmän suhteen. 45–54-vuotiaat ja vähän koulutetut antoivat CAPI-haastatteluisa itsestään jonkin verran myönteisemmän kuvan kuin PAPI-haastatteluissa: mm. ystäviä kerrottiin enemmän ja apua saatiin enemmän. Sisällöllisesti johdonmukaisia, koko aihealueen kattavia menetelmäeroja ei tuloksista mielestäni kuitenkaan löytynyt sukupuolen, ikäryhmän tai koulutusmuuttujan mukaan tarkasteltuna.

Otokset menetelmävertailussa olivat kooltaan pieniä, ja niiden rakenteessa oli pieniä eroja, jotka voivat vaikuttaa tuloksiin. Mm. CAPI-otokseen kuuluvilla oli useammin lapsia, ja lapsiperheillä sosiaalinen verkosto saattaa rakentua eri tavoin. PAPI-otoksessa oli hieman enemmän koulutettuja (36 vs. 31 %) eikä ero pienentynyt otoksen painotuksella.

Kanadassa tehtiin työvoimatutkimuksen CAPI-PAPI-vertailu paneeliasetelmalla. Tässä vertailussa havaittiin merkitsevä menetelmäero työttömyyttä koskevissa tuloksissa usealla paneelikierröksellä. Yhdelle paneelille tehtiin sekä PAPI- että CAPI-ryhmän haastattelu PAPI-haastatteluna, ja erot tuloksissa säilyivät. Erot paikallistettiin pääosin otosten eroihin, ja osin erilaisiin kenttäruutiineihin (Kaushal ja Laniel 1993).

Menetelmävertailun tulokset eivät näytä sosiaalisten suhteiden osalta tukevan myöskään "laitteeseen tutustumishypoteesia", jonka mukaan Elo94:n tulokset — kun haastattelukokemusta laitteeseen on saatu — pitemmällä aikavälillä lähenisivät menetelmävertailun paperi- ja kynähaastattelujen tuloksia. Joiltain osin näin on tapahtunut, joiltain ei. On tosin otettava huomioon, että varsinaisen Elo94:n haastattelut tehtiin talvella ja keväällä, menetelmävertailun myöhäissyksystä. Vuodenajalla saattaa olla merkitystä sosiaalisista suhteista puhumisessa, esimerkiksi sidokseltaan heikommissa suhteissa kuten naapurien tapaamisessa.

Lähteet:

Ahola, Anja (1993): *Menetelmäkö määrää tulokset*. Sosiologia 3/1993, 200-211.

Kaushal, Ritu ja Laniel, Normand (1993): *Computer assisted interviewing data quality test*. Proceedings of the Annual Research Conference 1993 (US Census Bureau)

Kynästä mikrolle (1994) Kokemuksia siirtymisestä paperihaastatteluista tietokoneavusteisiin haastatteluihin. Tilastokeskus.

Manderbacka, K. & Huuhka, M. & Lahelma, E. & Rahkonen, K. (1994): *Haastattelijoina haastattelemassa*. Hyvinvointikatsaus 4/1994, 52–54.

Melkas, Tuula (1992): *Valtion ja markkinoiden tuolla puolen*. Kanssaihminen apu Suomessa 1980-luvun lopulla. SVT – STAKES Tutkimuksia 196. Helsinki.

7.3 Haastattelutavan muutos ja terveystutkimuksiin vastaaminen

Eroavatko CAPI-haastattelussa terveystutkimuksiin annetut vastaukset PAPI-haastatteluvastauksista?

Mitä vastauserot kertovat haastattelutilanteiden eroista?

Mitä vastauserot merkitsevät tuloksille?

7.3.1 Terveystutkimusten haastattelutapaerot

Ulkomailla on tutkittu paljon käyntihaastattelun, puhelinhaastattelun ja itsetäytettävän kyselyn välisiä vastauseroja. Kuitenkin on vielä melko vähän kirjallisuutta siitä, mitä vaikuttaa, kun jokin näistä perinteisistä tiedonkeruutavoista siirtyy tietokoneavusteiseksi. Tutkimus on enemmän kohdistunut teknisiin virheisiin kuin vastauseuroihin. CAPI-menetelmän on osoitettu vähentävän haastattelijan tekemiä virheitä, joihin on pidetty puuttuvia tietoja ja ei osaa sanoa -vastauksia (Bradburn ym. 1991, Olsen 1991, Martin ym. 1993). Kuitenkin hyvin suunnitellussa perinteisessäkin haastattelussa esiintyy näitä niin vähän, etteivät ne yleensä vaikuta systemaattisesti tuloksiin. Ulkomaisessa surveytutkimuksessa ei De Leeuw (1992, 121, 1994) mukaan ole osoitettu, että CAPI-haastattelussa saataisiin erilaisia vastauksia kuin PAPI-haastattelussa. Muutamia tutkimuksia ovat antaneet viitteitä siitä, että ns. sosiaalisen suotavuuden vaikutus olisi pienempi CAPI-haastattelussa (Baker ja Bradburn 1992, Bradburn ym. 1992, Martin ym. 1993).

Selityksinä eri surveytapojen menetelmäeroille on pohdittu välineeseen liittyviä tekijöitä, kommunikaation eroja ja haastattelijan vaikutusta (mm. Groves 1990, De Leeuw 1992). Haastateltavan tottumus välineeseen voi vaikuttaa vastauksiin. Sosiaalisilla tilanteilla, joissa kerätään tietoja henkilökohtaisessa kontaktissa, esimerkiksi lääkärin vastaanotolla, on jo vakiintunut asema yhteiskunnassa. Kokemus tietokoneesta asioiden hoitamisen välineenä, esimerkiksi pankissa, on jo melko yleistä, mutta yksityisessä käytössä tai keskustelun välineenä se on vielä melko epätasaisesti jakaantunut. Toinen edelliseen liittyvä välinetekijä on, miten haastateltava saadaan sitä käytettäessä vakuuttuneeksi tutkimuksen legitimitisyydestä.

Suomessa haastattelutapojen menetelmäeroja on tutkittu hyvin vähän. Vuoden 1986 Elinolotutkimuksen aineistosta tehty puhelin- ja käyntihaastatteluvastaamisen eroja koskeva tutkimus ei tukenut ulkomaisten tutkimustulosten perusteella johdettua oletusta, että menetelmien välisiä eroja ei ole tai että ne ovat pieniä. Suomalaiset antoivat puhelinhaastattelussa omasta hyvinvoinnistaan ja terveydestään myönteisemmän kuvan kuin käyntihaastattelussa. (Ahola 1993a.)

Tottumus mikroon, sosiaaliryhmä ja vastauserot

Eri väestöryhmien tottumusta mikroon arvioidaan sen mukaan, kuinka suuri osa väestöryhmään kuuluvista omistaa kotimikron tai käyttää mikroa työvälineenään ansiotyössään. Kotitietokone oli vuoden 1994 Kotitaloustiedustelun ennakkotietojen mukaan yleisin ylempillä toimihenkilöillä, joista joka toinen omisti mikron. Työntekijöistä kotimikro oli vain 14 prosentilla. Muut väestöryhmät sijoittuivat näiden väliin. Myös mikrotietokoneen työkäyttö on vuoden 1993 Työvoimatutkimuksen mukaan samalla tavalla sosioekonomisen aseman mukaan epätasaisesti jakautunut.

Miten siis eri sosiaaliryhmiin kuuluvat vastaavat tietokoneavusteisessa haastattelussa perinteiseen käyntihaastatteluun verrattuna? Koska aineisto ei riitä sosioekonomisen luokituksen mukaiseen tarkasteluun, vastaajan sosiaalista asemaa kuvataan koulutuksella. Analysoin aluksi vastauksia siten, että ylimmän sosiaaliryhmän muodostavat opisto- ja korkeakoulututkinnon suorittaneet. Ryhmään on sijoitettu myös sen ulkopuolelle jääneet 11 ylempää toimihenkilöä. (ks. taulukko 7.3.1)

Vastauksia tarkastellaan elinoloselvityksen terveysindikaattoreilla. Koska terveyskysymyksiin saatuja vastauksia on tarkoitettu verrata vuoden 1986 tutkimukseen, ne on pidetty sanamuodoltaan tarkalleen samoina. Psykosomaattisia oireita mitataan 8-osi-
oisella kysymyssarjalla ja psyykkisiä oireita 9-osi-
oisella kysymyssarjalla. Kysymyssarjat ovat samoja joita on käytetty Kansaneläkelaitoksen työterveyshuoltotutkimuksessa (Lehtonen 1988). Haastattelijat esittivät oirekysymykset vastauskorttia käyttäen, jolloin vastausvaihtoehdot, ei lainkaan, jonkin verran ja paljon, olivat vastaajan nähtävissä koko kysymyssarjan ajan. Psykosomaattisista ja psyykkisistä oireista on laskettu osioiden summapistemäärät yksilöille. Kustakin paljon ilmaistusta oireesta on annettu 2 pistettä, jonkin verran ilmaistusta 1 piste ja ei-ilmaistusta 0 pistettä.

Psyykkisiä oireita tarkastellaan myös erikseen rasittuneisuus- ja masentuneisuusulottuvuudella. Rasittuneisuusoireita ovat yllärasittuneisuus, voimattomuus ja väsymys, ärtyneisyys sekä hermostuneisuus ja jännittyneisyys. Masentuneisuusulottuvuuden oireita ovat aloitekyvyttömyys ja päättämättömyys, alakuloisuus tai masentuneisuus, tunne siitä että kaikki käy yli voimien sekä muistin ja keskittymiskyvyn heikkeneminen (vrt. Ahola 1992).

Koska sairastavuus riippuu iästä, pienetkin vertailtavien ryhmien ikärakenteiden erot voivat vaikuttaa terveysvastauksisiin. Siksi ikävakiointilla on varmistettu, ettei vertailtavien ryhmien ikärakenteiden ero selitä haastattelutapojen vastauksia.

Taulukko 7.3.1. Hyvinvointivastausten haastattelutapaerot
25–54 - vuotiaiden CAPI-vastaukset PAPI-vastauksiin verrattuna.

	Opisto- tai korkeakoulututkinto (n=265)			Vähemmän koulutetut (n=490)		
	CAPI	PAPI	CAPI/PAPI -suhde PAPI=100	CAPI	PAPI	CAPI/PAPI -suhde PAPI=100
Terveys						
Terveydentilan kokeminen keskinkertainen tai huono %	26	14 ^{*)}	186	29	34	85
Pitkäaikaissairaus Vähintään yksi %	35	30	117	41	43	95
OIREET:						
Psykosomaattiset Oirepistemäärä	1,80	1,76	102	1,86	2,26 ^{*)}	82
Psyykkiset Oirepistemäärä	3,62	3,30	110	3,02	3,72 ^{**)}	81
Rasittuneisuus Oirepistemäärä	2,04	2,03	100	1,77	2,05	86
Masentuneisuus Oirepistemäärä	1,29	0,98	132	0,92	1,39 ^{**)}	66
Arkaluonteiset hyvinvointikysymykset						
Lapsuuden kodin vaikeudet ei yhtään %	53	54	98	47	38 ^{*)}	124
Ystävien lkm keskiarvo	4,48	4,23	106	5,56	4,24 ^{*)}	131
Saanut apua vähintään kahdelta taholta %	79	77	102	70	59 ^{**)}	119
Yksinäisyys ei koskaan %	26	21	124	36	27 ^{*)}	133
Kokee stressiä ei lainkaan %	24	20	120	31	23 ^{*)}	135
Tyytyväisempi kuin 5 vuotta sitten %	45	55	82	50	40 ^{*)}	125
Koherenssi pistemäärä	66	69	96	66	65	101

^{*)} Tilastollinen merkitsevyys: χ^2 - tai t-testi: ^{**) p>0,01} * p>0,05

Koulutetuimpaan väestöryhmään kuuluvat näyttävät ilmoittavan jonkin verran enemmän terveyspuutteita tietokoneavusteisessa haastattelussa. Mutta koulutettujen ryhmä jää niin pieneksi, että vastauksia voi pitää vain suuntaa-antavina. Vähemmän kuin opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneet sen sijaan ilmoittavat perinteisessä käyntihaastattelussa enemmän terveyspuutteita kuin tietokoneavusteisessa. Pitkäaikaissairausten ilmoittamisen erot ovat pienet, terveydentilan kokemisen ja rasittuneisuuden ilmoittamisen erot ovat jonkin verran suuremmat ja psykosomaattisten, psyykkisten oireiden ja masentuneisuusoireiden erot ovat suuret.

Haastattelutapojen vastuserot siis näyttäisivät noudattavan hyvin väestön mikrotietokoneen käyttökokemuksia. Kuitenkin aikaisemman tutkimustiedon mukaan sosiaalisesti epävarmassa asemassa olevat väestöryhmät reagoivat herkästi surveyn haastattelutavan muutokseen (Anashensel ym. 1982, Aquino ja Lo Sciuto 1990). Puhelin- ja käyntihaastatteluvastausten eroja käsitelleen tutkimuksen tulokset viittasivat samaan. Ainoastaan ylemmät toimihenkilöt ilmoittivat puhelinhaastattelussa yhtä paljon psyykkisiä oireita kuin käyntihaastattelussa (Ahola 1993a).

Koska siis sosioekonominen asema kietoutuu monella tapaa väestöryhmien sosiaaliseen epävarmuuteen ja saattaa myös sitä kautta selittää vastauksia, jatkun tottumuksen ja vastuserojen yhteyden tarkastelua alueellisesti. Kotimikrojen omistaminen on alueellisesti melko tasaista, mutta työkäyttö on Tilastokeskuksen työvoimatutkimuksen mukaan yleisintä pääkaupunkiseudulla ja muita suuralueita jonkin verran yleisempää Etelä-Suomen suuralueella.

Myös haastattelijoiden tottumus mikroon vaihtelee alueellisesti samansuuntaisesti. Menetelmävertailuun osallistuneilla haastattelijoidella oli haastatteluja tehdessään melko vähän kokemusta uuden haastatteluvälineen käytöstä. He olivat saaneet kahden päivän teknispainotteisen koulutuksen ja olivat harjoitelleet mikrohaastattelujen tekemistä kotityönä. Kuitenkin kokemus oli alueellisesti epätasaisesti jakautunut. Pääkaupunkiseudun 30 haastattelijasta 20 oli työskennellyt aikaisemmin CATI-keskuksessa, jossa he olivat tehneet puhelinhaastatteluja mikrotyövälineenä. Kaiken kaikkiaan Etelä-Suomen suuralueen 90 haastattelijasta noin 40 oli aikaisemmin käyttänyt mikroa työvälineenä haastatteluissa.

Vertailen Etelä-Suomen suuralueella annettuja vastauksia muun Suomen vastauksiin, koska otos ei riitä pääkaupunkiseudun vastuserojen tutkimiseen erillään. Etelä-Suomen suuralueeseen kuuluvat silloin pääkaupunkiseudun lisäksi Uudenmaan lääni, Turun ja Porin lääni sekä Hämeen lääni ja Kymen lääni. Jos haastateltavien tottumus mikroon tai haastattelijan tekninen kokemus mikron käytöstä haastatteluvälineenä vaikuttaa vastauksiin, niin silloin Etelä-Suomen alueella vastuserojen pitäisi olla pienemmät kuin muualla Suomessa. Tietokoneavusteiseen haastatteluun annetut vastaukset eroavat kuitenkin perinteiseen haastatteluun annetuista vastauksista samalla tavalla sekä Etelä-Suomen suuralueella kuin Väli-Suomen ja Pohjois-Suomen suuralueella. Erot vastaavat taulukossa 7.3.1 esitettyjä vastauksia myös muiden arkaluonteisten kysymysten osalta. Tulokset antavat viitteitä siitä, että vastuserot liittyvät haastateltavan sosiaaliseen asemaan jollakin monimutkaisemmalla tavalla kuin haastateltavan tai haastattelijan teknisen tottumuksen välityksellä.

Kysymyksen sosiaalinen hyväksyttävyyden ja vastauserot

Puhelin- ja käyntihaastatteluvastausten eroja käsitelleen tutkimuksen mukaan näytti siltä, että rasittuneisuus on kulttuurisesti hyväksyttyä, mutta elämänhallinnan puutetta ilmentävä masentuneisuus ei (Ahola 1993b). Työkeskeisessä kulttuurissa kiireestä ja stressistä puhuminen on hyväksyttyä, mutta kuitenkin pitää selviytyä, mikä voi selittää sitä, että rasittuneisuuteen liittyvien oireiden menetelmäerot olivat pienemmät kuin masentuneisuusoireiden. Myös CAPI- ja PAPI-haastatteluvastausten erot ovat suuret masentuneisuuden ilmoittamisessa, mutta pienet rasittuneisuuden ilmoittamisessa.

Löytääkseni tukea tulkinnalle, että vastauserojen suuruus riippuu kysymyksen sosiaalisesta hyväksyttävyydestä, vertailen terveystavastauseroja muihin arkaluonteisiksi tiedettyjen hyvinvointikysymysten vastauksiin. Tilastokeskuksen keväällä 1989 tekemän kyselyn mukaan arkoina aiheina suurin osa suomalaisista piti intiimejä yksityiselämän asioita ja elämänongelmia sekä tuloihin ja omaisuuteen liittyviä asioita. Sairautta ja terveydentilaa koskevia kysymyksiä piti arkaluonteisena lähes puolet vastaajista. Sekä koulutetut ja kouluttamattomat pitivät samoja aiheita arkaluonteisina vastata, koulutetut kuitenkin monia aiheita jonkin verran yleisemmin. (ks. liite 2.) Elinolotutkimuksen haastattelu ei sisältänyt kovin intiimejä kysymyksiä. Pärjäämistä korostavassa kulttuurissa oman onnettomuutensa myöntäminen sisältää vahvan itse-syytöksen — tähän mekanismiin viitataan sellaisilla ilmauksilla kuin onnellisuusmuuri, normatiivinen onnellisuus tai emotionaaliset kliseet (mm. Karisto 1984, 28–29).

Vastauserot tukevat ajatusta, että erojen suuruus riippuu kysymyksen sosiaalisesta hyväksyttävyydestä (ks. taulukko 1, alaosa). CAPI-vastaukset muihin sosiaalisesti herkkiin hyvinvointikysymyksiin antavat kuvan, että haastateltavien lapsuuden kodissa on ollut vähemmän ongelmia, hänellä on enemmän ystäviä, hän saa enemmän apua kanssaihmisiltä, yksinäisyys ja stressi on vähäisempää ja tyytyväisyys suurempaa. Myös vastauserot näihin arkaluonteisina pidettyihin kysymyksiin ovat suuremmat vähemmän koulutetuilla. Samaan viittaavat edellisen luvun sosiaalisia suhteita kuvaavat tulokset, joissa vastauseroja on niissä kysymyksissä, joissa haastateltava joutuu arvioimaan ihmissuhteidensa laatua, ystävyyttä tai saamaansa apua, mutta ei esimerkiksi tapaamisten määriä koskevissa kysymyksissä.

Antonovskyn koherenssin tunnetta mittaavalla kysymyssarjalla saadussa tuloksessa eri koulutusryhmiin kuuluvien välisiä menetelmäeroja ei ole. Kysymys sisältää 13 väittämää, joihin haastateltava vastasi täyttämällä itse kyselylomakkeen haastattelutilanteessa. Haastateltava ei näyttänyt vastauksiaan haastattelijalle, vaan sijoitti sen kirjekuoreen ja antoi kuoren suljettuna haastattelijalle. Selityksenä vähäisille vastauseroille voi olla, ettei siihen vastatessaan helposti havaitse sosiaalisesti hyväksyttävää vastaustapaa tai se että, se haastateltava sulki sen täyttämisen jälkeen kirjekuoreen.

Ulkomaisessa surveytutkimuksessa on ajateltu mikron haastatteluvälineenä tarjoavan suuremman anonymiteetin vastaajalle, jolloin henkilö uskaltaa helpommin ilmaista itseä koskevia negatiivisia asioita. Tämän on oletettu näkyvän vastauksissa siten, että sosiaalisesti epäsuotavia vastausvaihtoehtoja valitaan etäisemmässä haastattelutilanteessa helpommin. Esimerkiksi aikaisempi empiirinen tutkimus (Bradburn ym., 1991, Olsen 1992, Martin ym. 1993) viittasi siihen, että haastatellut saattavat pitää Capia anonyymimpänä aineistonkeruutapana, koska he ilmoittivat enemmän arkaluonteisia tai negatiivisia asioita itsestään CAPI-haastattelussa kuin PAPI-haastattelussa.

Tämän tutkimuksen tulokset eivät tue sitä ulkomaisessa tutkimuksessa tehtyä oletusta, että anonyymimmässä haastattelutilanteessa vastaaja ilmoittaa helpommin itseään koskevia epäsuotavia asioita. Edellisestä elinolotutkimuksesta tekemäni puhelin- ja käyntihaastatteluvastauksia vertailevan tutkimuksen tulokset viittasivat samaan (Ahola 1993a). Muut kuin koulutetuimmat suomalaiset siis näyttävät toimivan sekä CAPI-haastattelussa että puhelinhaastattelussa perinteiseen käyntihaastatteluun verrattuna toisin kuin niissä maissa, joissa menetelmäeroja on aikaisemmin tutkittu.

7.3.2 Mitä vastuserojen logiikka kertoo haastattelutilanteista?

Standardisoidussa haastattelussa vuorovaikutustilanteen kontrolli on keskittynyt haastattelijalle. Haastattelijä esittää vastaajalle etukäteen päätetyt asiat, etukäteen päätetyssä järjestyksessä, etukäteen päätetyssä muodossa ja haastattelijä määrittelee, milloin vastaus on täydellinen ja sopiva. Haastattelutilanteessa on selkeästi määritelty kysyjän ja vastaajan roolit (vrt. Suchman ja Jordan 1990). Eri haastattelutapoihin kommunikaatiovälineinä voi liittyä kuitenkin erilaisia sosiaalisia tapoja, jotka voivat hienovaraisesti muuttaa näitä sosiaalisia rooleja. Bateson ja Hunter (1990) viittaavat CAPI-haastattelujen suurempaan jäykkyyteen, jolloin CAPI-haastattelijä voidaan nähdä vaativampana ja autoritaarisempana kuin tavanomainen haastattelijä. Ulkomainen tutkimus viittaa myös siihen, että haastateltavat voivat pitää CAPI-haastattelua sosiaalisesti etäisempänä haastattelutapana (Bradburn ym. 1991, Martin ym. 1993). Bakerin (1990, 1992) mukaan haastateltavat pitävät CAPI-haastattelutilannetta professionaalisempana kuin PAPI-haastattelua.

Konteksti on eräs tapa viitata haastatteluun puhetapahtumana, sosiaalisena tilanteena tai haastattelun osapuolten roolisuhteisiin. Haastattelun näkeminen puhetapahtumana painottaa kommunikatiivisten normien roolia puheen ja vuorovaikutuksen ohjaamisessa. Haastattelun välitön konteksti, kysymysten sanamuodot, olivat molemmissa haastattelutavoissa samat. Mutta haastattelun osapuolet ohjautuvat sen lisäksi haastattelun kokonaismäärittelyn ja muodollisten sääntöjen sekä muissa tilanteissa opittujen sääntöjen mukaan (Schaeffer 1990, 379). Tällaiset tulkintamallit ja tilanteenmääritellyt orientoivat haastateltavaa ja siksi erilaisten vuorovaikutustilanteiden avulla saadaan myös erilaista tutkimusaineistoa (vrt. Alasuutari 1993, 117–119).

Lisääntyvä haastattelutilanteen virallisuus voi edistää haastattelun läpivientä, mutta se voi myös vaikuttaa kieleen. Verrattuna muissa tilanteissa käytettyyn kieleen, muodollinen puhe voi olla strukturoidumpaa ja johdonmukaisempaa. Haastattelun osapuolten muodollinen suhde epäilemättä rajoittaa mistä voidaan keskustella ja kuinka (vrt. Jefferson 1985). Muodollinen tilanne saa henkilön tarttumaan helpommin sosiaalisen asemansa tarjoamaan julkiseen identiteettiin, joka on osa yhteiskunnan hierarkisia rakenteita. Goffman korostaa erityisesti identiteettien tilanteista, vaihtelevaa luonnetta (Goffman 1974).

Mitä vastuserojen logiikka kertoo eri haastattelutapojen vuorovaikutustilanteista:

- 1) Millä tavalla vastuserot ovat yhteydessä haastateltavan julkiseen identiteettiin, sosiaaliseen asemaan?
- 2) Minkälaisia ovat CAPI- ja PAPI-vastausten sosiaalisen aseman mukaiset erot sisällöltään erilaisissa terveystutkimuksissa?

Usein haastattelutilanteet ovat paremmin analysoitavissa vuorovaikutuksen kulkua kuvaavista aineistoista. Mutta koska tässä vertailtavien tilanteiden välitön konteksti on samalla tavalla erittäin määrämuotoinen haastattelu, voi olla luontevaakin tutkia tilanteen määrittelyä analysoimalla vuorovaikutuksen lopputuloksena olevia vastauksia.

Taulukko 7.3.2. Eri koulutusryhmiin kuuluvien 25–54-vuotiaiden terveysvastaukset CAPI- ja PAPI-haastattelussa ($C/P=CAPI/PAPI \times 100$)¹⁾

	Haastateltavan koulutus								
	Korkeintaan peruskoulu			Yo- tai ammattikoulu			Opisto- tai korkeakoulu		
	CAPI n=104	PAPI n=102	C/P	CAPI n=155	PAPI n=140	C/P	CAPI n=116	PAPI n=138	C/P
Kysymys									
Terveystilan kokeminen kesinkert. tai huono %	29	40	72	29	30	97	26	15	167
Pitkäaikaissairaus Vähint. yksi %	38	46	83	44	39	113	36	30	120
OIREET:									
Psykosomaattiset (oirepisteet*)	1,91	2,38	80	1,78	2,20	81	1,82	1,75	104
Psyykkiset oireet (oirepisteet*)	2,78	3,69	75	3,26	3,90	84	3,64	3,30	110
Rasittuneisuus (oirepisteet*)	1,60	1,97	81	1,89	2,17	87	2,04	2,04	100
Masentuneisuus (oirepisteet*)	0,93	1,41	66	1,11	1,38	80	1,31	0,97	135

1) Kunkin koulutusryhmän PAPI- ja CAPI-vastaukset on ikävakioitu

Vastuserot näyttävät noudattavan hyvin logiikkaa mitä vähemmän koulutusta sitä suuremmat menetelmäerot. Vähiten koulutetuilla terveystilakysymysten CAPI-vastaukset jäävät kauimmaksi PAPI-haastatteluvastauksista, ylioppilas- tai ammattikoulututkinnon suorittaneilla ne lähenyvät jonkin verran PAPI-vastauksia ja ylimpään koulutusryhmään kuuluvilla erot näyttävät tasoittuvan tai kääntyvän päinvastaiseksi (taulukko 7.3.2). Ainoa poikkeus tästä ovat ylioppilas- tai ammattikoulututkinnon suorittaneiden miesten ilmoittamat pitkäaikaissairaudet.

Vähemmän kuin opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneiden vastuserot ovat suurimmillaan sosiaalisesti arkaluonteisten masentuneisuusoireiden ilmoittamisessa ja pienimmillään pitkäaikaisairauden ja rasittuneisuuden ilmoittamisessa. Naisten ja miesten vastuserot noudattavat samaa säännönmukaisuutta.

Pitkäaikaissairaiden osuus vaihteli jonkin verran eri koulutusryhmiin kuuluvilla ja sairauteen liittyy usein myös psyykkisiä oireita. Tällainen yhteys voi selittää osittain oireilun menetelmäeroja. Siksi jatkan oirevastausten menetelmäerojen analyysia tutkimalla vastauseroja erikseen "terveillä" ja "sairailla" (taulukko 7.3.3).

Terveiden vastauserot ovat kaikkien oireiden ilmoittamisessa suuremmat kuin niillä, joilla on pitkäaikaissairaus. Kuitenkin sekä terveiden ja sairaiden vastauserot noudattavat samaa säännönmukaisuutta mitä alempi haastateltavan koulutustaso on sitä suuremmat ovat oirevastausten erot. Vähemmän kuin opiston suorittaneet "terveet" ja "siraat" ilmoittavat CAPI-haastattelussa vähemmän oireita, etenkin masentuneisuutta. Opisto- tai korkeakoulutuksen saaneet taas ilmoittavat CAPI-haastattelussa enemmän juuri masentuneisuutta.

Taulukko 7.3.3. Oireiden ilmoittamisen erot tietokoneavusteisessa ja perinteisessä käyntihaastattelussa. Eri koulutusryhmiin kuuluvien 25–54-vuotiaiden oireilun erot terveillä ja sairailla (PAPI=100)

Kysymys	Haastateltavan koulutus					
	Korkeintaan peruskoulu CAPI/PAPI-suhde		Yo- tai ammattikoulu CAPI/PAPI-suhde		Opisto- tai korkeakoulu CAPI/PAPI-suhde	
	Terve	Sairas	Terve	Sairas	Terve	Sairas
Psykosomaattiset (oirepisteet*)	83	87	65	100	109	97
Psyykkiset oireet (oirepisteet*)	72	86	80	88	113	96
Rasittuneisuus (oirepisteet*)	79	92	82	94	102	96
Masentuneisuus (oirepisteet*)	56	79	77	84	144	100

Haastattelun osapuolten sosiaaliset asemat ja vastauserot

Haastattelutapaerojen suunnan johdonmukaisuus viittaa, että alempiin yhteiskunnallisiin asemiin kuuluvat määrittelevät tietokoneavusteisen haastattelun jossain määrin eri tavoin kuin perinteisen haastattelun. Tietokoneavusteisen haastattelun suurempi etäisyys voi lisätä haastattelun osapuolten hierarkiaa, mikä näkyy vähän koulutettujen vastauksissa ns. herkkiin kysymyksiin. Kasvavatko vastaajien koulutuksen mukaiset menetelmäerot haastattelun osapuolten sukupuolen ja iän määrittelemien statuserojen lisääntyessä, jos olettamuksena on, että CAPI lisää haastattelun hierarkiaa?

Haastattelijat olivat kolmea mieshaastattelijaa lukuunottamatta naisia. Haastattelijat esittelevät itsensä tilastohaastattelijoina. Haastattelijat ovat iältään keskimäärin 47-vuotiaita. Haastattelijoiden arviot työnsä muutoksen suunnasta viittaavat haastattelijan sosiaalisen arvostuksen nousuun. 63 prosenttia haastatteliijoista vastasi kyselyyn, että tietokone lisää haastattelijan arvostusta ja 72 prosenttia haastatteliijoista oli sitä mieltä, että heidän työnsä on muuttunut vaativammaksi (Kynästä mikrolle 1994, 9). Uuden menetelmän käyttöönotto toteutettiin teknispainotteisesti, joten haastattelijat toimivat sen käyttäytymismallin mukaan, jonka ovat perinteisessä käyntihaastattelussa ja aikaisemmista arkipäivän "mikrokokemuksista" vaistonvaraisesti oppineet.

Tarkastelen eroja yhdistämällä alimmat koulutusryhmät, joissa vastauserojen suunta oli sama. Ylin koulutusryhmä on niin pieni, että vastauserojen logiikasta ryhmän sisällä ei juurikaan voi tehdä päätelmiä. Tietokoneavusteisen ja perinteisen käyntihaastattelun vastauseroja verrataan suhdeluvulla CA/PA (CAPI-vastaukset/PAPI-vastaukset). Menetelmien välisiä eroja kuvaavat suhdeluvut on laskettu siten, että perinteiset käyntihaastattelut saavat arvon 100.

Taulukko 7.3.4. Kouluttamattomien (AK) 1) ja koulutettujen (KK) 1) vastauserojen ja haastattelun osapuolten status (PAPI=100).

	Terveysindikaattori						N
	Koettu terveys	Pitkä- aikais- sairaus	Oireet: Somaat- tiset	Psyyk- kiset:	Rasitt.	Masent.	
	CA/PA	CA/PA	CA/PA	CA/PA	CA/PA	CA/PA	
Vastaajan sukupuoli ²⁾							
AK-Nainen	81	85	79	80	87	72	253
AK-Mies	90	110	89	81	84	73	237
KK-Nainen	154	121	105	108	99	132	127
KK-Mies	187	124	97	108	98	133	138
Haast/hva -ikäsuhte ^{2) 3)}							
AK-Samanikäiset	84	92	83	77	89	61	201
AK-Haast. vanhempi	86	100	83	80	82	78	289
KK-Samanikäiset	115	100	76	106	107	113	102
KK-Haast. vanhempi	270	123	121	112	98	146	163
Vastaajan ikä							
AK-25-34	89	91	74	79	85	70	167
AK-35-44	100	124	105	98	100	100	161
AK-45-54	77	85	76	63	70	54	162
KK-25-34	120	138	107	112	82	141	104
KK-35-44	144	210	140	136	128	149	110
KK-45-54	96	58	65	92	95	105	79

1) AK - Vähemmän kuin opistotasoinen koulutus, KK - Opisto- tai korkeakoulututkinto

2) Vertailtavien ryhmien CAPI- ja PAPI-vastaukset ovat ikävakioitu.

3) Haastattelijan ja haastateltavan kuuluminen samaan ikäpolveen.

Ikäpolvet ovat 25-34-, 35-44-, 45-54-vuotiaat

Haastatteluparien sukupuolen tai iän samanlaisuudella tai erilaisuudella ei näytä olevan vaikutusta vastauseroihin. Tosin asetelma ei ole kovin hyvä asian tutkimiseen, koska kaikki haastattelijat olivat naisia ja haastattelijat eivät voineet olla nuorempia kuin haastateltavat.

Haastateltavan ikä sen sijaan näyttää olevan yhteydessä vastauseroihin. Vähemmän kuin opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneet vanhimpaan ja nuorimpaan ikäryhmään kuuluvat ilmoittavat CAPI-haastattelussa vähemmän terveyspuutteita kuin PAPI-haastattelussa. Erot ovat suurimmat vanhimmassa 45–54-vuotiaiden ikäryhmässä. Keskimmäiseen ikäryhmään kuuluvat sen sijaan ilmoittavat yhtä paljon sairautta ja oireita CAPI-haastattelussa kuin PAPI-haastattelussa. Samaan ikäryhmään kuuluvat koulutetut ilmoittavat muita ikäryhmiä enemmän terveyspuutteita CAPI-haastattelussa kuin PAPI-haastattelussa. Koulutettujen ikäryhmät jäävät tosin niin pieniksi, että johtopäätös on epävarmalla pohjalla.

Haastateltavan sosiaalinen asema siis näyttää selittävän vastauseroja paremmin kuin haastatteluparien sosiaalisten asemien samanlaisuus tai erilaisuus. Haastateltavan koulutustaso näyttää menetelmäerojen tärkeimmältä jäsentäjältä molemmilla sukupuolilla.

Sukupuoli ja oireilun menetelmäerot

Sekä naisten että miesten vastauserot noudattavan karkealla terveysindikaattoritasolla samaa säännönmukaisuutta, muut kuin opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneet naiset ja miehet ilmoittavat terveytensä paremmaksi CAPI-haastatteluissa kuin PAPI-haastatteluissa. Opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneilla naisilla tai miehillä eroja ei ole tai he näyttävät ilmoittavan enemmän sairautta CAPI-haastattelussa. Koska sukupuolten välillä ei ollut vastauseroja karkealla terveysindikaattoritasolla, jatkan sukupuolten vastauserojen etsintää yksittäisten psyykkisten oireiden tasolla (taulukko 7.3.5).

Molemmilla sukupuolilla suurimmat oireilun menetelmäerot ovat selkeimmät masentuneisuusoireen, alakuloisuus tai masentuneisuus, ilmoittamisessa. Pienimmillään taas erot ovat rasittuneisuusoireiden ilmoittamisessa. Naisten vastauserot ovat vain hienovaraisesti suuremmat kuin miesten.

Taulukko 7.3.5. Naisten ja miesten Psykkisten oireiden ilmoittaminen CAPI-haastattelussa PAPI-haastatteluun verrattuna. Vähemmän kuin opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneiden 25–54-vuotiaiden oireiden ilmoittamisen %-osuus ja sukupuolten erot. (Miehet=1.00)¹⁾

Ilmoittanut oiretta jonkin verran tai paljon

	NAINEN (n=253)			MIES (n=237)			N/M-suhde	
	CAPI %	PAPI %	ero	CAPI %	PAPI %	ero	CAPI M=1.00	PAPI
Rasittuneisuus:								
Ylirasittuneisuus	38	47	-9	24	23	+1	1,58	2,04
Voimattomuus tai väsymys	58	63	-5	41	42	-1	1,41	1,54
Hermostuneisuus tai jännittyneisyys	40	48	-8	30	37	-7	1,33	1,30
Ärtyneisyys	56	62	-8	41	53	-12	1,36	1,17
Masentuneisuus:								
Alakuloisuus tai masentuneisuus	34	48	-14	25	37	-12	1,36	1,30
Aloitekyvyttömyys tai päättämättömyys	27	40	-13	22	30	-8	1,23	1,33
Tunne siitä, että kaikki käy yli voimien	24	33	-9	12	18	-6	2,00	1,83
Muistin tai keskittymis- kyvyn heikkeneminen	25	30	-5	18	21	-3	1,39	1,43

1) Kunkin vertailtavan ryhmän CAPI- ja PAPI-vastaukset on ikävakioitu.

Erilaisin tutkimusottein on osoitettu, että naiset ilmoittavat enemmän oireita kuin miehet. Sekä CAPI- että PAPI-aineiston mukaan naiset ilmoittavat jokaista psyykkistä oiretta useammin kuin miehet. Samoin naisten ja miesten ilmoittamien oireiden yleisyysjärjestys säilyy menetelmästä riippumatta.

Vaikka CAPI-vastaukset eroavat tasoltaan PAPI-vastauksista molemmilla sukupuolilla, sukupuolten oireiden ilmoittaminen näyttää noudattavan melko hyvin sukupuoliroolin ja -identiteetin mukaista vastaamista molemmissa haastattelutavoissa. Naiset ilmoittavat jokaista psyykkistä oiretta enemmän kuin miehet eikä sukupuolten välinen oireilu näytä eroavan millään systemaattisella tavalla toisistaan eri haastattelutapoja käytettäessä.

Yhteenveto

Tietokoneavusteisen haastattelun ja aikaisemmin tutkimani puhelinhaastattelun vastaukset näyttävät kaiken kaikkiaan eroavan perinteisen käyntihaastattelun vastauksista samantyyppisesti. Haastateltavan sosioekonominen asema näyttää molempien menetelmävertailujen mukaan vastauserojen tärkeimmältä jäsentäjältä. Naisten oireilun menetelmäerot ovat vain hienovaraisesti suuremmat kuin miesten. Oirevastauserojen suuruus riippuu samalla tavalla kysymyksen sosiaalisesta hyväksyttävyydestä. Oirevastauserot ovat molempien vertailujen mukaan pienemmät terveillä kuin sairilla. Sairauden hyväksytyään henkilön voi olla helpompi myöntää myös oireita. Vastau-

serojen logiikan yhtäpitävyys puhelin- ja käyntihaastatteluvastausten erojen kanssa, viittaavat, että alempiin sosiaaliryhmiin kuuluvat määrittävät vain hienovaraisesti perinteistä käyntihaastattelua etäisemmät haastattelutilanteet erilaisiksi, mikä näkyy vastaamisessa ns. herkkiin kysymyksiin.

7.3.3 Keskustelu

Muut kuin ylimpään koulutusryhmään kuuluvat ilmoittavat tietokoneavusteisessa käyntihaastattelussa vähemmän terveyspuutteita kuin perinteisessä käyntihaastattelussa. Näytti siltä, että vastaukset ovat yhteydessä kysymyksen sosiaaliseen hyväksyttävyyteen.

Kirjallisuudessa on esitetty, että haastateltavien tai haastattelijoiden tekninen tottumus välineeseen voi selittää vastauksia. Tottumuksen merkitystä vastauksille oli mahdollista tutkia melko karkeasti, vain vertailemalla menetelmäeroja väestöryhmissä, joissa tottumuksen tiedetään muun tiedon perusteella vaihtelevan. Yleisesti haastatteliijoilla oli menetelmävertailun haastatteluja tehdessään vielä melko vähän kokemusta tietokoneavusteisesta haastattelusta. Etelä-Suomen alueella sitä oli kuitenkin selvästi enemmän. Vertailun tulokset eivät tukeneet ajatusta, että haastattelun osapuolten tekninen tottumus välineeseen vaikuttaisi millään yksinkertaisella tavalla annettuihin vastauksiin.

Ulkomaisessa surveytutkimuksessa ei ole osoitettu, että CAPI-haastattelussa saataisiin erilaisia vastauksia kuin PAPI-haastattelussa (De Leeuw 1992, 121). Muutamissa viimeisimmissä tutkimuksissa haastateltavat ovat ilmoittaneet CAPI-haastattelussa enemmän sosiaalisesti epäsuotavia asioita kuin PAPI-haastattelussa (Bradburn ym. 1991, Martin ym. 1994). Tutkijat toteavatkin, että haastateltavat saattavat pitää CAPI-haastattelua perinteistä haastattelua anonyymimpänä aineistonkeruumenetelmänä, mikä lisää haastateltavan luottamusta ja rohkaisee häntä antamaan arkaluonteista tai negatiivista tietoa itsestään.

Muut kuin hyvin koulutetut suomalaiset näyttävät toimivan toisin — vähemmän kuin opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneet valitsivat CAPI-haastattelussa sosiaalisesti hyväksyttävämpiä vaihtoehtoja. Tulokset tukevat sitä puhelin- ja käyntihaastatteluvastausten vertailun perusteella tehtyä johtopäätöstä, että muut kuin ylempiin sosiaaliryhmiin kuuluvat antavat etäisemmässä tilanteessa helpommin sosiaalisesti myönteisemmän kuvan itsestään. Näytti myös siltä, että koulutetuin ryhmä ilmoittaa arkaluonteisia oireita helpommin CAPI-haastattelussa kuin PAPI-haastattelussa. Samaa viittaa, että koulutetut ilmoittavat herkemmin CAPI-haastattelussa, ettei suhde puolisoon ole hyvä (luku 7.2). Tilastokeskuksessa aikaisemmin tehdyn kyselyn mukaan sekä koulutetut että kouluttamattomat pitivät samoja aiheita arkaluonteisina, koulutetut jopa jonkin verran yleisemmin. Tämä tukee johtopäätöstä, että koulutettujen ja kouluttamattomien vastaamistapaeroja selittää tilanteiden erilainen määrittely eikä tutkittujen aihepiirien arkaluonteisuuden erilaisuus.

Terveysvastausten yleisin käyttötapa on väestön terveyden sosiaalisten erojen tutkimus. Eri haastattelutavoilla kerätyillä aineistoilla saatiin erilainen kuva terveydestä. CAPI-vastaukset antaisivat kuvan, etteivät pitkäaikaissairastavuus, oman terveydentilan kokeminen ja psykosomaattisten oireiden ilmoittaminen juurikaan eroa koulutuksen mukaan. Psykkiset oireet, sekä rasittuneisuus että masentuneisuus, liittyisivät CAPI-vastausten perusteella hyvään koulutustasoon. PAPI-vastausten perusteella

kouluttamattomin väestöryhmä olisi myös sairain väestöryhmä. Vain rasittuneisuutta ilmoittavat koulutetut yhtä paljon kuin kouluttamattomat PAPI-haastattelussa.

Tulosten yleistettävyydestä elinolotutkimukseen

Teknisen välineen, tietokoneen, mukanaolo haastattelussa muuttaa vuorovaikutusta etäisemmäksi. Näyttää siltä, että, että vastaukset herkkiin kysymyksiin heijastelevat sosiaalisen vuorovaikutuksen peruskirjoa: hierarkkisuus-tasa-arvoisuus, virallisuus-epävirallisuus, luottamus-epäluulo. Alempiin sosiaaliryhmiin kuuluville suomalaisille vuorovaikutuksen suurempi etäisyys voi viestiä hierarkiaa, jolloin haastattelutilanne tulee virallisemmaksi. Lisääntyvä hierarkian ja virallisuuden kokemus voi vaatia avoimempaa sosiaalisten erojen tunnustamista ja saada vastaajan tarttumaan herkemmin sosiaalisen asemansa mukaiseen julkiseen identiteettiin. Tällöin alempiin sosiaaliryhmiin kuuluvat vastaajat voivat tuottaa vastauksissa kysymyksiin itsestään helpommin kuvan kunnan kansalaisesta. Alempiin sosiaaliryhmiin kuuluvat voivat myös kehystää mikrohaastattelun tilannetyypiltään erilaiseksi, jolloin heidän vastaamisensa noudattaa toisenlaisia normatiivisia odotuksia kuin perinteisessä käyntihaastattelussa.

Ylempiin sosiaaliryhmiin kuuluvat sen sijaan ovat tottuneempia sanelemaan mielipiteitään ja siihen, ettei vuorovaikutuksesta saa palautetta. Siksi vuorovaikutuksen etäisyys ei mahdollisesti viesti heille samalla tavalla hierarkiaa kuin alempiin sosiaaliryhmiin kuuluville.

Haastattelijoiden oli menetelmävertailun CAPI-haastatteluja tehdessään vähän kokemusta mikrohaastatteluista, mikä saattoi vähentää haastateltavan saamaa palautetta ja lisätä sitä kautta etäisyyttä. Toisaalta haastattelijan epävarmuus koneen käytössä teki haastattelun yhteistoiminnallisemmaksi, mikä voi vähentää tilanteen virallisuutta ja etäisyyttä.

Menetelmävertailun haastattelu oli helppo henkilöhaastattelu, kun taas lopullinen haastattelu oli pitkä henkilö- ja kotitaloushaastattelu. Elinolotutkimuksen haastattelu tehtiin ensin, mutta haastattelun pituus pakotti haastattelijaa kiirehtimään. Mikrohaastattelun ja kiireen yhdistelmä ei todennäköisesti muuttanut haastattelua vähemmän viralliseksi. Tutkimustuloksia siitä, miten pitkän ja lyhyen surveyhaastattelun sosiaalinen vuorovaikutus eroaa, ei ole. Haastattelijoiden käsityksiä kuvataan aikaisemmin (Luku 3.1.6).

Yleensä surveyvastauksia tulkitaan ns. fakthanäkökulmasta eli millaisia tosia väitteitä siinä esitetään ulkopuolisesta todellisuudesta. Silloin usein pidetään parempana menetelmää, jossa haastateltavat mahdollisimman "avoimesti" kertovat asioistaan. Rinnakkain käytettävä näkökulma aineistoon olisi tulkita vastaukset vastauksina kysymyksiin. Silloin aineistoa tulkittaessa ei lähdetä siitä, että voitaisiin sanoa, mitä yksilöt todella ajattelevat, vaan aineistoa tarkastellaan aina tietyssä tilanteessa tuotettuna puheena. Tällöin toinen aineiston keruun menetelmä ei olisi parempi kuin toinen, vaan aineiston hyvyys ja huonous riippuisi niistä kysymyksistä, joihin aineistoa tulkitsemalla yritetään saada vastauksia (Alasuutari 1993, 117-125.)

Tämän vertailun tarkoituksena on ollut sen logiikan etsiminen, jolla eri haastattelutavoilla saadut terveystulokset eroavat. Tavoitteena on ollut, että tietoa vastauslogiikasta voisi käyttää tukena tulkittaessa muutoksia vuoden 1986 elinolotutkimuksen tuloksiin. Menetelmävertailuun pyrittiin saamaan ns. klassinen koeasetelma, jolloin aineistot kerättiin mahdollisimman samanlaisina suhteessa toisiinsa. Vertailuasetelman otokset olivat liian pieniä tuottamaan tarkkoja arvioita vastauserojen suuruudes-

ta perusjoukossa. Kenttätöratkaisuissa jouduttiin myös muutamassa tapauksessa luopumaan yleistettävyydestä kaikkiin suomalaisiin, koska kaikilla alueilla ei ollut mikrohaastattelijaa. Menetelmävertailussa olivat mukana vain 25–54-vuotiaat. Vanhimpaan ikäryhmään kuuluvilla vastaus-erot olivat suuret, mikä antaa viitteitä siitä, että sitä vanhemmilla vastauserot voivat olla suuremmat kuin tutkitussa aineistossa.

Lähteet:

Ahola, Anja (1993a): *Tiedonkeruumenetelmä - konteksti - haastatteluvastaukset*. Keskustelumuiistioita 4. Tilastokeskus.

Ahola, Anja (1993b): *Menetelmäkö määrää tulokset? Puhelin- ja käyntihaastatteluvastausten eroista hyvinvointikysymyksiin vastattaessa*. Sosiologia 30:3, 200-211.

Alasuutari, Pertti (1993): *Laadullinen tutkimus*. Vastapaino, Tampere.

Anashensel, Carol S., Frerichs, Ralph R., Clark, Virginia. A. ja Yokopenic, Patricia A. (1982): *Measuring Depression in the Community: A Comparison of Telephone and Personal Interviews*. Public Opinion Quarterly 46: 110-121.

Aquilino, William S. ja Lo Sciuto, Leonard A. (1990): *Effects of Interview mode on self-reported drug use*. Public Opinion Quarterly 53: 362-395.

Baker, Reginald P. (1990): *What we know about CAPI: Its advantages and disadvantages*. Paper presented at the annual meeting of the American Association of Public Opinion Research, Lancaster, Pennsylvania.

Baker, Reginald P. (1992): *New technology in survey research: Computer assisted personal interviewing (CAPI)*. Social Computer Review, 10: 145-157.

Baker, Reginald P. ja Bradburn, Norman. M. (1992). *CAPI: Impacts on data quality and survey costs*. Information Technology in Survey Research Discussion Paper 10.

Bateson, Nicholas ja Hunter, Paul (1990): *The use of Capi for official British survey*. World Congress of Sociology, Madrid, July 1990.

Bradburn, Norman M., Frankel, Martin R. ja Baker, Reginald P. (1991): *A Comparison of Computer-Assisted Personal Interviews (CAPI) with Paper-and-Pencil (PAPI) Interviews in the National Longitudinal Study of Youth*. AAPOR Conference, Phoenix, Arizona.

Bradburn, Norman M., Frankel, Martin R., Baker, Reginald P. ja Pergamit, M.R. (1992). *A comparison of CAPI with PAPI in the NLS/Y*, Chicago: NORC. Information Technology in Survey Research Discussion Paper 9.

De Leeuw, Edith Desiree (1992): *Data Quality in mail, telephone and face to face surveys*. Amsterdam.

De Leeuw, Edith D., Snijkers, Ger ja Hox, Joop J. (1994): *Course on computer assisted data collection*. 18. - 19.4.1994 Tilastokeskus.

Goffman, Erving (1974): *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Groves, Robert M. (1990): *Theories and methods of telephone surveys*. Annu. Rev. Sociol. 16:221-40.

Irvine, Judith J. (1979): *Formality and Informality in Communicative Events*. American Anthropologist 81: 73-90.

Jefferson, Gail (1985): *On the interactional unpackaging of a "gloss"*, Language in Society 14, 435-466.

Karisto, Antti (1984): *Hyvinvointi ja sairauden ongelma*. Kansaneläkelaitoksen julkaisuja M:46. Helsinki.

Lehtonen, Risto (1988): *Työterveyshuollon valtakunnallisen arviointi-tutkimuksen toteutus*. Tiedonkeruu, aineisto ja otanta-asetelman tilastolliset ominaisuudet. Kansaneläkelaitoksen julkaisuja M:64. Helsinki.

Martin, Jean, O'Muircheartaigh, Colm, ja Curtice, John (1993): *The use of CAPI for attitude surveys: An experimental comparison with traditional methods*. Journal of Official Statistics (accepted).

Olsen, Randall J., (1992): *The effects of computer assisted interviewing on data quality*. Paper presented at international Conference of Social Science Methodology, Trento, Italy.

Schaeffer, Nora Cate (1991): *Conversation with a Purpose - or Conversation? Interaction in the Standardized Interview*. Teoksessa: P. P. Biemer, R.M. Groves, L.E. Lyberg, N.A. Mathiowetz, S. Sudman (toim.) *Measurement Errors In Surveys*. A Wiley-Interscience Publication, New York.

Suchman, Lucy ja Jordan, Brigitte (1990): *Interactional Troubles in Face-to Face Survey Interviews*, Journal of the American Statistical Association 85: 409, 232-253.

LIITE 1

Tutkimusaineiston kuvaus:

Vastauskato:

Kadon syy	CAPI	PAPI
Kieltäytyminen	16,9	17,5
Tavoittamatta	5,3	5,8
Hylkääminen	1,6	1,0
Kato yhteensä	23,8	24,3
Saatuja haastatteluja	375	380

Aineistojen jakaumat joidenkin taustatekijöiden suhteen:

Muuttuja	Painottamaton		Painotettu		Painottamaton		Painotettu	
	CAPI %	N	PAPI %	N	CAPI %	N	PAPI %	N
Sukupuoli								
Naiset	48.5	193	52.1	198	50.9	191	49,1	184
Miehet	48.5	182	47.9	182	50.9	194	49.1	187
Ikä								
25–34-vuotiaat	37.1	139	34.7	132	33,5	126	33,0	124
35–44-vuotiaat	33.6	126	30,8	117	35,7	134	36,3	137
45–54-vuotiaat	29.3	110	34,5	131	30,8	116	30,8	116
Suuralue								
Pääkaupunkiseutu	17.3	65	15,0	57	19,0	71	19,2	72
Muu Etelä-Suomi	42,9	161	42,1	160	43,3	163	43,2	163
Väli-Suomi	26,9	101	27,4	104	25,2	95	25,4	96
Pohjois-Suomi	12,8	48	15,5	59	12,5	47	12,2	46
Peruskoulutus								
Osa kansakoulua	2,0	8	1,0	4	2,1	8	1,0	4
Kansakoulu	38,9	146	36,3	138	40,5	152	36,1	137
Peruskoulu	32,3	100	28,9	110	30,1	114	26,2	98
Ylioppilas	26,7	100	28,9	110	30,1	114	26,2	98
Tutkinnot								
Ei tutkintoa	27,4	104	26,8	102	28,4	106	25,6	97
Ammattikoulu tai ylioppilastutk.	41,3	155	36,8	140	40,4	151	37,3	142
Opisto- tai korkea- koulututkinto	30,9	116	36,3	138	31,2	117	37,1	141

LIITE 2

Eri aihepiirejä koskevien kysymysten arkaluonteisuus

Vastaamista hyvin vaikeana tai melko vaikeana pitävien osuus (%) sukupuolen ja koulutuksen mukaan vuonna 1989

	Yhteensä %	Sukupuoli		Koulutus		
		M	N	Kork. perusk. %	Ammattik. tai yliopp. %	Opisto-/ kork.k. %
Aihepiiri	(389)	(156)	(233)	(147)	(123)	(86)
Ikä, perhesuhteet	11	8	14	16	11	7
Ammatti, työpaikka työolot	12	12	12	14	12	12
Tulot, palkka, eläke	55	53	56	52	62	68
Omaisuus, säästäminen velat	67	68	67	71	70	81
Sairaudet, terveydentila	38	42	35	38	41	44
Intiimit yksityiselämän asiat (rakkaus, seksuaal.)	76	74	77	78	87	85
Elämänongelmat (työttömyys, rahapula, ihmissuhdeongelmat)	71	70	71	70	79	88
Onko äänestänyt vaaleissa	11	11	11	15	9	13
Poliittinen mielipide, puoluekanta	36	34	37	34	39	49

*) %-osuudet laskettu kysymyksiin vastanneista (n=356)

Lähde: Hannu Virtanen, Kotitaloustutkimuksen palautekysely 1989. Tutkimukseen osallistuneille haastattelun jälkeen lähetetty postikysely (julkaisematon).

LIITE 3

Haastattelijakyselyn tulokset tietokoneavusteisten haastattelujen käyttöönnotosta

K2	Näin jälkikäteen ajatellen, oliko koulutus tietokoneavusteisten haastattelujen tekemiseen mielestäsi:			
	liian lyhyt	40		
	sopivan mittainen	60		
	vai liian pitkä?	0		
K3	Opitko koulutusjaksojen ja menetelmätutkimuksen yhteydessä haastattelutyön tekemistä tietokoneella:			
	niin vähän, että et pystynyt kunnolla aloittamaan haastatteluja	1		
	sen verran, että pääsit vaivoin haastattelujen alkuun	20		
	sen verran, että haastattelut lähtivät hyvin käyntiin?	78		
	eos	1		

Arvioi kuinka paljon sinulla on ollut ongelmia ja vaikeuksia seuraavilla osa-alueilla.

	(1)	(2)	(3)	(4)
Erittäin vähän tai ei ollenkaan jossain määrin, mutta ei häiritsevästi niin, että se hieman haittasi työskentelyä niin, että se haittasi työskentelyä huomattavasti?				
K4_1 Vaikeuksia esiintyi tietokoneen, akkujen ja modeemin asennuksissa ja käsittelyssä	61	28	9	2
K4_2 Vaikeuksia esiintyi tietokoneen käytössä ja perustoiminnoissa	54	35	10	1
K4_3 Vaikeuksia esiintyi linjasiirroissa (haastattelu-lomakkeen nouto ja vastaustietojen lähetys)	77	19	4	0
K4_4 Vaikeuksia esiintyi haastattelun käynnistämisessä, keskeyttämisessä ja lopettamisessa	82	16	2	0
K4_5 Vaikeuksia esiintyi vastausten merkitsemisessä ja liikkumisessa lomakkeella	51	42	6	1
K4_6 Vaikeuksia esiintyi tehtyjen haastattelujen tutkimisessa ja korjaamisessa	74	24	1	1
K5 Oliko sinulla vaikeuksia koneen kanssa itse haastattelutilanteessa haastateltavan kotona?				
Ei ollenkaan	53			
Muutaman kerran	45			
Useita kertoja	2			
Lähes joka kerta	0			

K6	Käytitkö haastattelutilanteessa konetta	
	aina akulla	27
	toisinaan akulla, toisinaan verkkovirralla	32
	pääsääntöisesti verkkovirtaan kytkettynä?	41
K7	Miten vastaajat yleensä suhtautuivat siihen, että pyysit saada käyttää verkkovirtaa?	
	Eivät kiinnittäneet asiaan suurempaa huomiota	73
	Nuivasti, mutta yleensä suostuivat	3
	Useimmiten kielteisesti.....	0
	En koskaan pyytänyt.....	24
K8	Arveletko, että tarvitsisit lisäkoulutusta tietokoneavusteisten haastattelujen tekemiseen.	
	Ei	42
	En osaa sanoa	40
	Kyllä	18
K9	Tarvitsetko koulutusta ENSISIJAISESTI (<i>ne, jotka vastasivat edelliseen kysymykseen 'Kyllä'</i>)	
	koneen käytössä	59
	linjasiirroissa	0
	käyttöliitymän käytössä	0
	haastattelulomakkeella liikkumisessa ja vastausten merkitsemisessä?	32
	EOS	9
K10	Eräissä laitteissa on esiintynyt ongelmia KOVALEVYN kanssa siten, että kone on pitänyt buutata (eli sammuttaa koneesta virta hetkeksi), jotta voisi jatkaa haastattelua.	
	Kuinka usein sinun kohdallasi on käynyt näin?	
	Ei kertaakaan	75
	Kerran, pari	20
	Useamman kerran	5
	Häiritsevän usein	0
	Lähes joka kerta?.....	0

Miten arvioit tietokoneavusteisiin haastatteluihin siirtymisen vaikuttavan haastattelijan työhön?

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Täysin samaa mieltä					
Osittain samaa mieltä					
En osaa sanoa					
Osittain eri mieltä					
Täysin eri mieltä					
K11a Tietotekniikka haastattelutyössä on sen verran riskialtista, että haitat saattavat olla suuremmat kuin siitä saatavat hyödyt	0	2	12	34	52
K11b Tietokoneen avustamana tehdyt haastattelut antavat nykyaikaisen kuvan Tilastokeskuksesta.	77	16	4	2	1
K11c Minusta tuntuu, että en opi riittävän hyvin käyttämään konetta ja ohjelmia	0	0	0	16	84
K11d Pelkään, että nykyinen järjestelmä ei ole luotettava	1	2	17	28	52
K11e Tietokone uhkaa haastattelijoiden työpaikkoja	5	17	30	27	21
K11f Haastattelijan työ on muuttunut helpommaksi	13	48	7	26	6
K11g Haastattelijan työ on tullut mielenkiintoisemmaksi	39	40	9	8	4
K11h Haastattelijan työ on muuttunut vaativammaksi	29	43	11	13	4
K11i Haastattelijan työ on muuttunut liian vaikeaksi	1	1	1	18	79
K11j Tiedonkeruu on tullut yleisesti ottaen paljon sujuvammaksi	41	46	5	7	1
K11k Haastattelutilanteesta on tullut kankea, koska ohjelma rajoittaa vapaata keskustelua	2	23	2	32	41
K11l Haastattelutilanteesta on tullut kankea, koska laitteiden käsittely on kömpelöä	1	15	2	32	50
K11m Vastaajat vierastavat tietokonetta ja se vaikuttaa vastauksiin	0	4	5	25	66
K11n Haastattelutilanteessa kone on kolmas osapuoli, joka vaikeuttaa vuorovaikutusta haastateltavan kanssa	5	16	4	30	45
K11o Tietokoneistaminen vähentää haastattelijatyön vapautta (autonomiaa)	1	18	14	32	35
K11p Tietokoneistaminen heikentää yhteydenpitoa keskusyksikköön.	1	6	8	17	68
K11q Vastaajat vierastavat tietokonetta ja se aiheuttaa enemmän katoa.	0	1	3	15	80
K11r Mikron ja BLAISEn käyttäminen vaatii hyvää kielitaitoa.	7	19	7	40	27
K11s Mikron ja BLAISEn käyttäminen vaatii hyvää konekirjoitustaitoa.	13	34	1	37	15
K11t Tietokoneistaminen lisää haastattelijatyön arvostusta.	31	33	25	4	7

K12 Oletko tutkimuksen kuluessa joutunut ongelmatilanteissa ottamaan yhteyttä keskusyksikön tukihenkilöihin?

En ole	39
Kyllä, kerran tai pari kertaa	48
Kyllä, useampia kertoja	13

K14 Kun olet ottanut yhteyttä keskusyksikköön onko saamasi tuki ollut asiantuntevaa?

Ei	3
En osaa sanoa	7
Kyllä	90

K16 Onko sinulla tähän astisten kokemusten perusteella sellainen olo tietokoneistamisen suhteen että.....

Muutos on ollut myönteinen	90
En oikein osaa ottaa kantaa.....	9
Muutos on ollut kielteinen.....	1

Elinolotutkimus 1994

Aineiston keruu
